๒๔๔.๓๐๔

พระจตุราริยสัจจกถา

เทศนาของสมเด็จพระสังฆราช วัดราชประดิษฐ

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระประสิทธิสุตคุณ (ทับทิม) เจ้าอาวาสวัดราชนัดดา

เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๗๐

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ พระนคร

ทะเบียน ๒๓๘/

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

หอสมุดแห่งชาติ
- 4 มี.ค. 2533
กรมศิลปากร

พระจตุราริยสัจจกถา

เทศนาของสมเด็จพระสังฆราช วัดราชประดิษฐ

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระประสิทธิสุตคุณ (ทับทิม) เจ้าอาวาสวัดราชนัดดา

เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๗๐

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ พระนคร

เลขที่ 102
เลขหมู่ 294.304
ส246พพ
เลขทะเบียน ห.33 ม. 16744

คำนำ

บรรดาพระสงฆศิษยานุศิษย์เจ้าภาพ งานศพ พระประสิทธิ์ สุตคุณ (ทับทิม) เจ้าอาวาสวัดราชนัดดา ใคร่พิมพ์หนังสือแจกในเวลาพระราชทานเพลิงศพสักเรื่องหนึ่ง จึงมาขอหนังสือที่ราชบัณฑิตยสภา แสดงความประสงค์ใคร่ได้พระธรรมเทศนาของสมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว) วัดราชประดิษฐ ข้าพเจ้าจึงเลือกพระธรรมเทศนาจตุราริยสัจให้พิมพ์ตามประสงค์

อนึ่งในการพิมพ์หนังสือนี้เจ้าภาพได้เรียงประวัติของผู้มรณะส่งมาขอให้พิมพ์ไว้เปนที่ระลึกด้วย. จึงให้พิมพ์ไว้ต่อคำนำนี้ไป แลขออนุโมทนาในกุศล บุญญกิริยาสัมมา ปฏิบัติจัด เข้าในบัตติทานมัย บุญกิริยาวัตถุ อันมีกตัญญุตาธรรมเปนที่ตั้งในวารนี้ด้วย

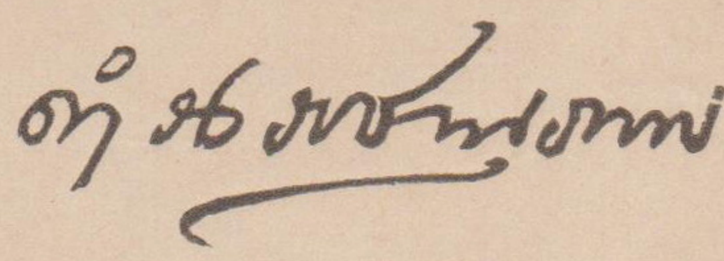

นายกราชบัณฑิตยสภา

วันที่ ๑๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๐

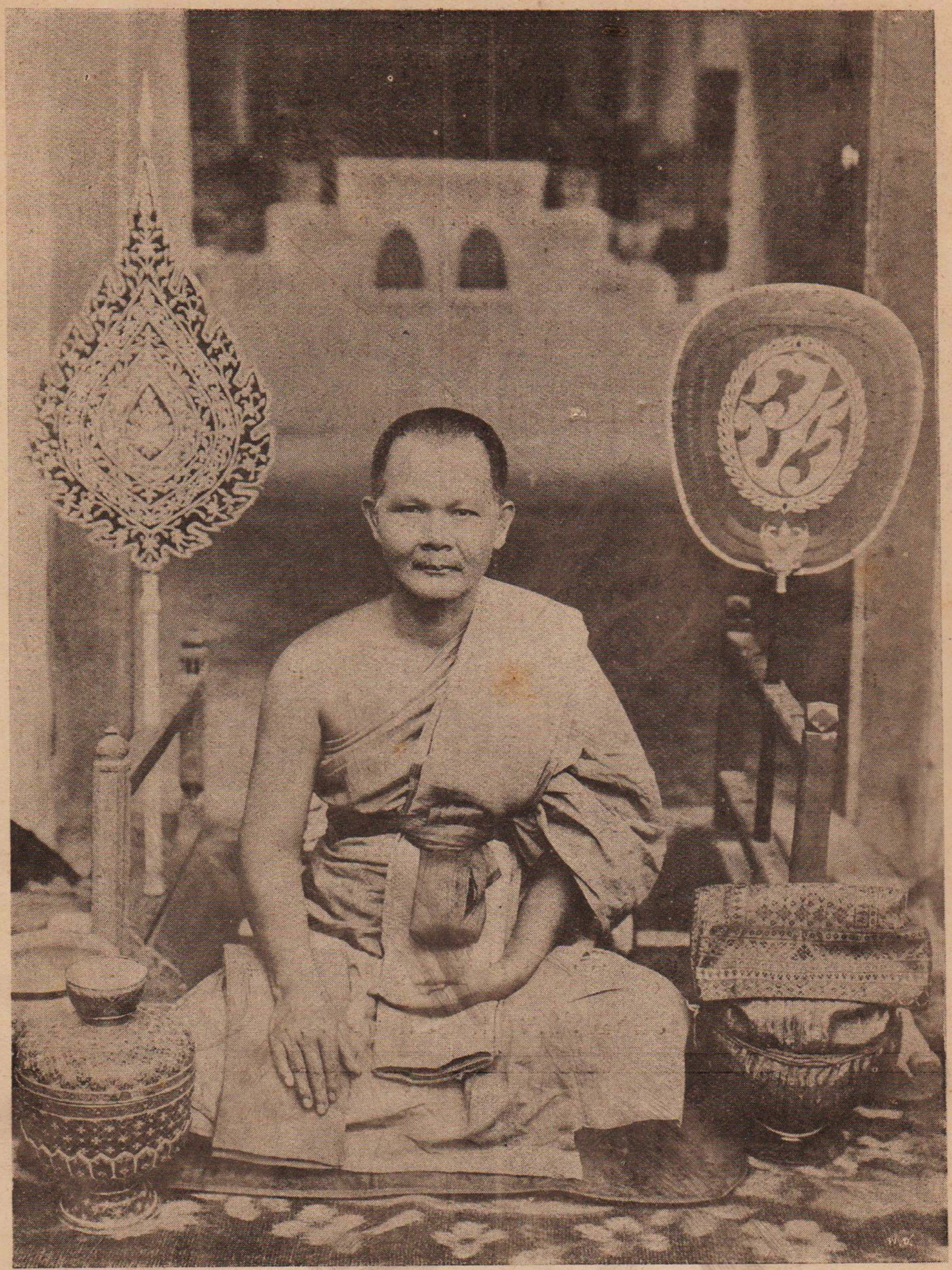

พระประสิทธิ์สุตคุณ (อุทิโต ทับทิม)

พ. ศ. ๒๔๑๔–๒๔๗๐

ประวัติพระประสิทธิสุตคุณ (ทับทิม)

พระประสิทธิสุตคุณ นามเดิม (ทับทิม) ฉายา อุทิโต เกิด เมื่อวันเสาร์แรม ๔ ค่ำเดือน ๕ ปีมะแมตรีศก พระพุทธศักราช ๒๔๑๔ โยมผู้ชายชื่อ วัด โยมผู้หญิง มาก ชาติภูมิเดิมอยู่บ้านสวนกล้วยในลำคลองจั่น อำเภอบางกะปิ จังหวัดพระนคร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗ อายุได้ ๑๓ ปีเข้ามาอยู่กับพระครูสมุห์พ้อน ศึกษาอักขรสมัย หนังสือไทย พออ่านออกเขียนได้เริ่มเรียนมูลกิจจายน เรียน (ไวยากรณภาษาบาลี) แลธรรมปทัฏฐกถาได้เล็กน้อย แล้วลาอาจารย์กลับไปอยู่บ้านช่วยมารดาประกอบอาชีวะอยู่จนอายุครบ ๒๑ ปีเต็มบริบูรณ์แล้วมาอุปสมบทที่วัดสุทัศน์ สมเด็จพระวันรัตน์ (แดง) วัดสุทัศน์เปนอุปัชฌาย์ พระครูปลัดสัมพิพัฒนสุตาจารย์ (แช่ม ภายหลังได้เลื่อนเปนพระราชาคณะที่พระคุณาจาริยวัตร์เจ้าอาวาสไปอยู่วัดคหบดี) กับสมเด็จพระพุทธาจารย์ (แพ เมื่อยังเปนพระศรีสมโพธิ) เปนกรรมวาจาจารย์แลอนุสาวนาจารย์ เมื่ออุปสมบทแล้ว ได้ทำกิจเบื้องต้นมีเล่าสวดมนต์จบคัมภีร์แล้วจึงเริ่มเรียนมูลกัจจายนะจนจบ แลเรียนภาษาบาลีเปนลำดับไปจนถึง พ.ศ. ๒๔๔๑ เข้าแปลพระปริยัติธรรม ที่สนามพระอโปสถวัดสุทัศน์เทพวราราม ได้เปนเปรียญ ๓ ประโยคแล้วย้ายไปอยู่วัดเทวราชกุญชร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๒ ย้ายจากวัดเทวราชกุญชรมาอยู่วัดราชนัดดา ครั้นถึงปีมะแม พ.ศ. ๒๔๖๒ พระประสิทธิสุตคุณ แดง เจ้า

อาวาศถึงแก่มรณภาพลง พระประสิทธิสุตคุณ ทิม เวลานั้นยังเปน เปรียญได้เปนผู้รั้งตำแหน่งเจ้าอาวาศ ต่อมาถึงปีจอ พ.ศ. ๒๔๖๔ ได้รับตำแหน่งสมณะศักดิเปนพระราชาคณะที่ พระประสิทธิสุตคุณ เจ้าอาวาศปกครองวัดมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๗๐

พระประสิทธิสุตคุณ เริ่มอาพาธมาแต่เดือนกุมภาพันธ์พ.ศ. ๒๔๖๙ แพทย์หลวงแลแพทย์เชลยศักดิ์ ตรวจลงความเห็นว่าเปนโรคมเร็งกราม ช้าง ยากที่จะรักษาให้หายได้ บรรดาพระสงฆ์แลศิษยานุศิษย์แลแพทย์ด้วยช่วยกันรักษาพยาบาล อาการก็ไม่คลาย มีแต่ทรง กับทรุดลงไปทุกที่ จนถึงวันที่ ๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๐ เวลาบ่าย ๔ โมง ๓๐ นาทีถึงมรณภาพ คำนวณอายุได้ ๕๗ ปี

พระจตุราริยสัจจกถา

พระนิพนธ์สมเด็จพระสังฆราช วัดราชประดิษฐ์

ที่ ๑ ทุกขอริยสัจจ

อิทำ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขำ อริยสจฺจำ ชาติปี ทุกฺขา ชราปี ทุกฺขา มรณมฺปี ทุกฺขำ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปี ทุกฺขา อปฺปีเยหิ สมฺปโยโค ทุกฺโข ปีเยหิ วิปฺปโยโค ทุกฺโข ยมฺปีจฺฉำ น ลภติ ตมฺปี ทุกฺขำ สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขาติ

กาลบัดนี้จักได้แสดงธรรมเทศนาในอริยสัจจกถา กล่าวทุกข อริยสัจที่ต้น ตามประสงค์ของสาธุชนผู้ปรารถนาจะฟังโดยพิศดาร แล อริยสัจจเทศนาแสดงอริยสัจ ๔ นี้ พระสยมภูเจ้ายกขึ้นด้วยพระองค์แล้ว ตรัสเทศนา จะเปนภาษิตกถาอันเทพดามนุษย์บัณฑิตอื่นได้กล่าวไว้ แล พระพุทธเจ้าจะได้นำมาสอนสาวกบรรพสัชเวไนยนิกร ดังทานกถาสีลกถาเปนต้นนั้นหามิได้ เพราะฉนั้น พระธรรมสังคาหกเถรเจ้าทั้งหลาย จึงได้นิยมไว้โดยนามพิเศษว่า “พุทฺธานำ สามุกฺกำสิกา ธมฺมเทสนา” ดังนี้ เนื้อความว่า วาจาสำหรับแสดงธรรมที่พระองค์ทรงยกขึ้นชักขึ้นเองแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ไม่เปนวิสัยที่ผู้อื่นนอกจากพระพุทธเจ้าจะยกขึ้นแสดงได้ โดยลำพังปัญญาตน ยกเสียแต่ได้สดับได้ยินได้ฟังแต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก่อน จึงจะสามารถแสดงตามเทศนานัยนั้นสอนผู้อื่นได้ ดังพระอัสสชิปัญจวัคคีย์พุทธเวไนย ยกขึ้นแสดงแก่อุปติศ

ปริพาชกเปนต้นเปนตัวอย่าง ถ้าโดยปรกติผู้อื่นนอกจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ไม่อาจยกขึ้นแสดงได้ โดยลำพังปัญญาตน ต่อองค์สมเด็จพระทศพลสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงยกขึ้นแสดงด้วยพระองค์ได้ เพราะฉนั้นจึงมีนิยมสรรเสริญไว้ว่า "พุทธานำ สามุกกังสิกา ธมมเทสนา" ด้วยประการดังนี้

แลอาคตสถานที่มาแห่งอริยสัจจกถาในพระบาลีนั้น ก็มากเปนอเนกหลายสถานนัก สังเขปย่นย่อแต่สักว่าอุเทศนิเทศบ้าง พิสดารกว้างขวางทั้งอุเทศนิเทศแลภาชนีย์เปนต้นบ้าง เปนอเนกนัยวิจิตร เหมือนอย่างในธรรมจักกัปวัตตนสูตรประถมเทศนาก็เปนนัยสังเขป มีแต่อุเทศแลนิเทศเท่านั้น

"ตตา หิ ภควา" แท้จริงครั้งนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงส่วนลามก ๒ อย่าง คือกามสุขัลลิกานุโยค ความประกอบตนเนื่อง ๆ ให้แน่นเนื่องด้วยความสุขในกามารมณ์ แลอัตตกิลมถานุโยค ความประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งความเหน็จเหนื่อยแห่งตนเสียเปล่า ไม่มีประโยชน์ ว่าเปนกุมรรคมิจฉาปฏิบัติ ทางผิดทางอ้อมทางหลงมิได้ตรงต่อพระนฤพาน แล้วตรัสเทศนาอัฏฐังคิกมรรคหนทางมีองค์อวัยวะ ๘ อย่าง เปนอริยะอย่างประเสริฐไปเสียจากข้าศึกได้ แลกระทำบุถุชนให้เปนอริยเจ้า เปนมัชฌิมาปฏิปทาทางกลาง ไม่แวะวงเข้าใกล้ส่วนลามกทั้ง ๒ อย่างนั้นเลย แลอริยอัฏฐังคิกมรรคมัชฌิมาปฏิปทานั้น "จกฺขุกรณี" กระทำจักษุ คือให้เกิดความเห็นในจิตต์ดังดวงตาเห็นรูปฉนั้น "ญาณกรณี" กระทำซึ่งญาณ ปัญญาที่รู้แจ้งชัดสว่างไสว

“สำวตฺตติ” ย่อมเปนไปด้วยดีเพื่อจะรู้ยิ่ง ครอบงำโลกิยปัญญา ย่อมเปนไปเพื่อจะตรัสรู้พร้อม ให้จิตต์ตื่นจากหลับคือกิเลศ ย่อมเปนไปเพื่อนฤพาน ดับเพลิงกิเลสแลกองทุกข์ให้สิ้นสูญอันตรธาน แลมัชฌิมาปฏิปทานั้น กระทำจักษุกระทำญาณปรีชาในธรรมทั้งหลายใด จึงเปนไปเพื่ออภิญญาสัมโพธนฤพาน พระองค์จะแสดงธรรมซึ่งเปนอาธารแห่งจักษุแลญาณปรีชานั้นให้แจ้งชัด จึงทรงจำแนกอริยสัจของจริงส่วนประเสริฐทั้ง ๔ อย่าง ในลำดับแห่งมัชฌิมาปฏิปทานั้น โดยพุทธพจน์อุเทศกถาว่า “อิทำ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขำ อรยสจฺจำ” ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อันนี้แลของจริงที่ดีอย่างประเสริฐ อริยสัจคือทุกข์ สิ่งที่สัตว์ทนยาก ๆ ที่จะพึงทน “ชาติปี ทุกฺขา” ชราความชำรุดทรุดโทรมแปรผันก็ทุกข์ “มรณมปี ทุกขำ” ความม้วยมรณ์พินาศขาดตายไปก็ทุกข์ “โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปี ทุกฺขา” โศกอาการที่ใจเหี่อดแห้ง ปริเทวะความพิไรรำพันเพ้อด้วยวาจา ทุกข์ความระทมกายโทมนัสส์ความเปนบุคคลมิใจอันโทษประทุษฐ์ร้าย คือไม่สบายจิตต์ อุปายาสความคับแค้นกระทำใจให้กรอบเกรียม ก็ล้วนทุกข์แต่ละอย่าง ๆ “อปฺปีเยหิ สมฺปโยโค ทุกฺโข” ความที่ประจวบเข้ากับสัตว์หรือสิ่งของที่ตนไม่รักใคร่ เปนทุกข์ด้วยอย่างหนึ่ง “ปีเยหิ วิปฺปโยโค ทุกฺโข” ความที่พลัดพรากนิราศไร้ แต่สัตว์ฤๅสิ่งของที่ตนรัก เปนทุกข์ด้วยอย่างหนึ่ง “ยมฺปีจฺฉำ น ลภติ” บุคคลปรารถนาหยากอยู่แลไม่ได้อันใด “ตมฺปี ทุกฺขำ” ความที่ปรารถนาอยู่แต่มิได้ดังใจหวังนั้นก็เปนทุกข์ “สงฺขิตฺเตน” โดยย่นย่อเข้าแล้ว “ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา” อุปาทานขันธ์

หมวดกองเปนที่ตั้งแห่งอุปาทาน ๕ ขันธ์ “ทุกฺขา” เปนทุกข์สัตว์ทน ยาก ๆ ที่จะทน เมื่อยังเปนไปเพียงใดก็เปนทุกข์อยู่เพียงเท่านั้น

สมเด็จพระบรมสุคตตรัสแสดงทุกขอริยสัจออกโดยวิภาคประเภทมีวากยอรรถพิเศษดังแสดงมาฉะนี้

ในบทต้นว่า ชาติ ความบังเกิดเปนทุกข์นั้น พระองค์ทรงแจกชาตินั้นว่า “ยา เตสํ เตสํ สตฺตานํ” เปนต้น ความที่สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ เกิด ๆ พร้อม หรั่งลงบังเกิด ๆ ฉะเพาะ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ อันใด “ขนฺธานํ ปาตุภาโว” ความที่ขันธ์ทั้งหลายครบทั้ง ๕ คือรูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ ฤๅ ๔ ยกรูปเสียคงแต่นาม ฤๅ ๑ ยกนาม ขันธ์ทั้ง ๔ เสียคงแต่รูปอย่างเดียว ปรากฏมีชัดอันใด “อายตนานํ ปฏิลาโภ” ความได้ฉะเพาะซึ่งอายตนะครบทั้ง ๖ คือจักษุ, โสต, ฆาน, ชิวหา, กาย, มนะ ฤๅ ๑ แต่มนะอย่างเดียวก็ดีอันใด “อยํ วุจฺจติ ชาติ” ความเปนอันนี้กล่าวว่าชาติความเกิด เมื่อกล่าวเปนแผนกแยกโดยกำเนิด ๔ คือ ชลามพุชะกำเนิดเกิดในชลามพุชะดังครรภไสยกะสัตว์นอนในครรภมารดาก็ดี อัณฑชะกำเนิดเกิดในไข่ในฟองก็ดี สังเสทชะกำเนิดเกิดในเท่าไคล มีมลทินครรภแลของเน่าเปนต้นก็ดี อุปปาติกะกำเนิดเกิดขึ้นเปนรูปเปนกายโตใหญ่ในทันใด ประหนึ่งลอยมาก็ดี ความได้อายตนะแลขันธ์โดยกำเนิด ๔ นี้ แต่อย่าง ๑ ก็ดี ชื่อว่าชาติความเกิด “สา ฯ สญฺชาติ” ความเกิดนั้น ๆ ไฉนจึงว่าทุกข์เล่า

ชื่อว่าทุกข์นั้น ด้วยเปนวัตถุที่อยู่แห่งทุกข์เหล่าอื่น ที่จะพึงมีมาเพราะชาติเปนต้นเหตุ

ทุกข์ที่จะมีมาเพราะชาติความเกิดนั้น เมื่อจะกล่าวแต่โดยย่นย่อแล้ว ก็คือชรามรณะ ๒ อย่างเท่านั้น เพราะชาติความเกิดมี ชรามรณะจึงได้มี เมื่อชาติความเกิดไม่มีแล้วชรามรณะจะมีมาแต่ไหน ชาติเปนทุกข์ด้วยเปนที่ตั้งแห่งชรามรณะทุกข์ ด้วยประการฉะนี้ สมด้วยปริวิตกแห่งบัจฉิมภวิกบรมโพธิสัตว์ เมื่อได้เห็นเทวทูตคำนึงนึกในจิตต์ว่า “ธิรตฺถุ ชาติ” ทุกข์มีเพราะชาตินั้น เมื่อจะกล่าวโดยพิสดารกว้างขวางแล้ว ทุกข์อื่น ๆ ตั้งแต่ชรามรณะจนถึงอิจฉิตาลาภทุกข์เปนที่สุด ล้วนมีมาเพราะชาติเปนต้นเหตุทั้งสิ้น ชาติความเกิดชื่อว่าทุกข์ ด้วยเปนที่ตั้งแห่งความทุกข์อื่นที่ย่อแลวิตถาร ด้วยประการฉะนี้

บทที่ ๒ ว่า ชรา ความชำรุดทรุดไปเปนทุกข์นั้น ทรงจำแนกโดยภาชนีย์ว่า “ยา เตสํ เตสํ สตฺตานํ” เปนต้น ความที่สัตว์ทั้งหลายนั้น ๆ ชำรุดทรุดไป ความเปนคือความทรุดโทรมไปจากหมู่สัตว์นั้น ๆ อันใด ความที่องค์อวัยวะหักแลเกสาหงอกวิการ แลกายมีหนังเปนเกลียวสะพรั่งด้วยเส้น พิกลไปกว่าแต่เดิมอันใด ความที่เสื่อมแห่งอายุ ความที่อินทรีย์ทั้งหลาย คือจักษุ, โสต, ฆาน, ชิวหา, กาย, จิตต์ แก่รอบเข้าอันใด “อยํ วุจฺจติ ชรา” พิการพิบัติแปรผันนี้ กล่าวว่าชรา “สา จ ชรา” แลชรานั้นเมื่อมีมาแล้ว ก็แสดงว่าจวนใกล้แต่มรณะ ชราเปนที่ตั้งแห่งมรณะดังนี้ แลเปนที่ตั้งแห่งทุกข์อื่นมีโสกทุกข์เปนต้น จึงเปนทุกข์ประการ ๑

บทที่ ๓ ว่า มรณะ ความม้วยมรณ์เปนทุกข์นั้น มีภาชนีย์แจกไว้ว่า “ยา เตสํ เตสํ สตฺตานํ” เปนต้น ความที่สัตว์ทั้งหลายนั้น ๆ จุติ

เคลื่อนไป ความเปนคือเคลื่อนเสียจากหมู่สัตว์นั้น ๆ ความแตกทำลาย อันตรธานหาย มฤตยูความตายกระทำกาละอันใด ความขาดอินทรีย์คือชีวิต ความทอดทิ้งไว้ซึ่งร่างกายอันใด "อิทำ วุจฺจติ มรณำ" อันนักล่าวว่ามรณะความม้วยมรณ์เปนทุกข์ใหญ่ของสัตว์ทั้งหลาย เปนที่สดุ้งหวาดหวั่นยิ่งนักกว่าชรา เหตุสัตว์มีชีวิตเปนที่รักยิ่งกว่าสิ่งอื่น มรณะความม้วยมรณ์พินาศขาดไปแห่งชีวิตอินทรีย์ ที่นับเนื่องในภพอันเดียวกันนั้น จึงเปนทุกข์เข้มขันใหญ่หลวงยิ่งกว่าทุกข์อื่น ไม่มีทุกข์อันใดจะเทียมถึง มรณะเปนทุกข์โดยสภาพแลเปนที่ตั้งแห่งทุกข์อื่นมีโศกเปนต้น จึงเปนทุกข์อย่าง ๑ ด้วยประการฉะนี้

บทที่ ๔ ว่า โศก ความเหือดแห้งใจ ปริเทวะความร่ำไรรำพันด้วยวาจา ทุกข์ความเจ็บกาย โทมนัสส์ความไม่สบายจิตต์ อุปายาสความคับแค้นเปนทุกข์ละอย่าง ๆ นั้น พระองค์ทรงแจกโดยภาชนีย์เปนลำดับ โศกทรงจำแนกว่า "โย โข อญฺญตรญฺญตเรน พฺยสเนน สมนฺนาคตสฺส" เปนต้น เมื่อบุคคลประกอบด้วยความพินาศอันใดอันหนึ่ง อันทุกขะธรรมความยากอันใดอันหนึ่งถูกต้องแล้ว ความเหือดแห้งแห่งจิตต์ ความเปนคือเหือดแห้งจิตต์ใด ความเหือดแห้งในภายใน เหือดแห้งโดยรอบในภายในใด "อยำ วุจฺจติ โสโก" วิการเกิดในจิตต์นี้ กล่าวว่าโสกะ ความโศกแห้งใจ ปริเทวะทรงแจกโดยภาชนีย์ว่า "โย โข อญฺญตรญฺญตเรน" เปนต้น เมื่อบุคคลประกอบด้วยพินาศอันใดอันหนึ่งแล้ว อันทุกขะธรรมความยากเข็ญอันใดอันหนึ่ง มาถูกต้องแล้ว ความร่ำไรคร่ำครวญรำพันคุณแลโทษนั้น บ่นด้วยวาจาอันใด "อยำ วุจฺจติ ปริ-

เทโว" วิการเกิดแต่ในจิตต์เปนไปในวาจานี้ กล่าวว่าปริเทวะความร่ำไร รำพัน ทุกข์ทรงจำแนกว่า "ยํ โข กายิกํ" เปนต้น ทุกข์ที่ความเจ็บบอบช้ำไม่สบาย ที่เกิดในกายเปนไปในกาย เปนของไม่จืด เกิดในกายเกิดแต่กายสัมผัสใด "อิทํ วุจฺจติ ทุกขํ" ความเสวยอารมณ์เผ็ดร้อนเกิดในกายนี้ กล่าวว่าทุกข์ความไม่สบายกาย โทมนัสส์ทรงจำแนกว่า "ยํ โข เจตสิกํ" เปนต้น ทุกข์ความไม่สบายที่เกิดในจิตต์เปนของไม่จืดมีอยู่ในจิตต์ เกิดแต่เจโตสัมผัสความถูกต้องแห่งจิตต์ใด "อิทํ วุจฺจติ โทมนสฺสํ" ทุกข์จิตต์นี้กล่าวว่าโทมนัสส์เกิดขึ้นกระทำใจให้พิบัติระส่ำระสาย

แลทุกข์นั้น ถ้ามาแต่ทุกขศัพท์บทเดียว มิได้เกี่ยวพันด้วยโทมนัสสศัพท์แล้วก็กล่าวทั้งทุกข์กายทุกข์ใจ เมื่อมาทั้งทุกข์แลโทมนัสส์ ๒ ศัพท์เคียงกันดังนี้แล้ว ทุกข์เปนชื่อแห่งทุกข์ในกาย โทมนัสส์เปนชื่อแห่งทุกข์ในจิตต์ เหตุดังนั้นพระองค์จึงทรงจำแนกโดยแผนกด้วยทุกข์ในกายด้วยทุกข์ใจดังแสดงมา อุปายาสนั้น ทรงจำแนกโดยภาชนีย์ว่า "โย โข อญฺญตรญฺญตเรน" เปนต้น เมื่อบุคคลประกอบความพินาศแห่งคุณสมบัติก็ดี อันทุกขธรรมความยากที่ไม่ปราถนามีมาถูกต้องถึงตัวเข้าแล้ว "อายาโส" ความแค้น "อุปายาโส" ความแค้นนักกรอบเกรียมแห่งจิตต์อันใด ที่บังเกิดมีขึ้น "อยํ วุจฺจติ อุปายาโส" ความผากใจอันนี้กล่าวว่าอุปายาสความคับแค้น "เอวมิเม ธมฺมา" ธรรมทั้งหลาย คือโสกปริเทวทุกข์ โทมนัสส์อุปายาสทั้ง ๕ รวมอยู่หมวดเดียว มีนัยนิเทศภาชนีย์ดังแสดงมานี้

"ลกฺขณาทิโต" เมื่อจะกล่าวพิสดารโดยปกิณณกะลักษณะเป็นต้น แล้ว "สจิตฺตสนฺตาปสงฺขาโต โสโก" ความโศกคือร้อนจิตต์แห่งบุคคลอันความฉิบหายแห่งญาติเป็นต้น มีขึ้นแล้วถูกต้องแล้ว มีขึ้นนั้นโดยเนื้อความก็โทมนัสส์นั่นทีเดียวมิใช่อื่น "อนโตนิชฌานลกฺขโณ" โศกนั้นมีอันเกรียมนักในภายใน เผาเอาในภายในเป็นลักษณะเครื่องหมาย "เจตโส ปริชฺฌามรโส" มีอันทำจิตต์ให้ไหม้โดยรอบเป็นรสคือกิจพนักงาน "อนุโสจนปจฺจุปฏฺฐาโน" เข้าไปตั้งอยู่ฉะเพาะหน้าด้วยอันแห้งไปตาม คือเมื่อเกิดแก่ผู้ใดแล้ว ผู้นั้นก็มีแต่เศร้าโศกไปตามเป็นเบื้องหน้า "ทุกฺโข ปน" ก็เป็นทุกข์ แลเป็นวัตถุที่อยู่ที่เกิดแห่งทุกข์อื่น ๆ มีปริเทวะเป็นต้น

"เตเนตฺ" เหตุดังนั้น ท่านจึงประพันธ์ไว้เป็นนิพนธคาถาว่า "สตฺตานำ หทยำ โสโก วิสสลฺลำว ตุชฺชติ" ความโศกย่อมแทงหทัยแห่งสัตว์ทั้งหลาย ประหนึ่งลูกศรกำซาบด้วยยาพิษฉนั้น "อคฺคิตตฺโตว นาราโว ภูสญฺจ ทหเต ปน" อนึ่งย่อมเผายิ่งนัก ประหนึ่งนาราวะอันเพลิงผลาญฉนั้น "สมฺมาวหติ พฺยาธิ์ ชรามรณะเภทนำ" ย่อมนำมาซึ่งพยาธิโรคพิบัติป่วยไข้ แลชรามรณะที่จะให้ร่างกายแตก "ทุกฺขำปี วิวิธำ ยสฺมา" ย่อมนำมาซึ่งทุกข์แม้มีประการต่าง ๆ หลายอย่างนักเหตุใด "ตสฺมา ทุกฺโขติ วุจฺจติ" เหตุดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่าเป็นทุกข์ "ปริเทโว ปน" ก็ความร่ำไรบ่นด้วยวาจา เกิดมีแก่บุคคลที่ทุกข์ถูกต้องนั้น "อาลปฺปนลกฺขโณ" มีอันพิไรรำพันเป็นลักษณะเครื่องหมาย "คุณโทสำ กิตฺตนรโส" มีอันกำหนดระบุซึ่งคุณความดีแลโทษ

ความผิดเปนรสเปนกิจ “สมฺภมปจฺจุปฏฺฐาโน” เข้าไปตั้งอยู่ฉะเพาะด้วยอันหมุนอยู่ด้วยดี ไม่รู้ที่จะทำเปนไฉน คือเกิดในจิตต์ผู้ใดแล้ว ผู้นั้นก็ย่อมหมุนหันไปมา ไม่รู้ที่จะทำเปนประการใด “ทุกฺโข ปน” ก็ปริเทวะนั้นเปนทุกข์ โดยเปนสังขารทุกข์เหนื่อยสังขาร แลเปนวัตถุที่อยู่ที่เกิดแห่งทุกข์อื่นเปนอันมาก

“เตเนตำ วุจฺจติ” เพราะฉนั้น ท่านจึงประพันธ์ผูกไว้เปนอินทวิเชียรฉันทคาถาว่า

“ยำ โสกสลฺลวิหโต ปริเทวมาโน
กณฺโ ปฏิจฺจ ลุคลโลสชมปฺปสยฺหำ
ภิยฺโยธิมตฺตมธิคจฺฉติเยว ทุกฺขำ”

บุคคลผู้นั้น อันลูกศรคือความโศกหากระทบวิเศษ เสียดแทงหทัยแล้วร่ำไรรำพันอยู่ ย่อมถึงซึ่งความทุกข์อันยิ่ง ๆ นัก เกิดแต่ความเหื่อดแห้งแห่งคอริมฝีปาก แลแห้งเพดานแห้งลิ้น ยากที่จะครอบงำให้ห่างหาย “ทุกฺโขติ เตน ภควา ปริเทวมาห” เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้กล่าวซึ่งปริเทวะความร่ำไรว่าเปนทุกข์อย่างหนึ่ง “ทุกฺขำ ปน” ก็ทุกข์ที่ประกอบในกายเกิดในกายนั้น “กายปีพนลกฺขณำ” มีอันเบียดเบียฬซึ่งกายเปนลักษณะเครื่องหมาย “ทุปฺปญฺญานำ โทมนสฺสการณรสำ” มีความเปนเหตุแห่งโทมนัสส์ของสัตว์ปัญญาทรามเปนรส เปนกิจ “กายิกาพาธปจฺจุปฏฺฐานำ” เข้าไปตั้งอยู่ฉะเพาะหน้าด้วยความบ่วยไข้ ที่เปนไปในกาย คือเมื่อมีมาแก่ผู้ใดแล้ว ผู้นั้นก็ไม่ผาสุกสบาย “กายทุกฺขมฺปน” ก็กายิกทุกข์ เปนทุกข์ โดยทุกข์แลเปนทุกข์เพราะนำ

มาซึ่งทุกข์ที่มีในใจ

"เตเนตำ วุจฺจติ" เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้เปนอัษฎกนันทคาถาว่า

ปีเพติ กายิกำ ทุกฺขำ ทุกฺขญฺจ มานสำ ภิยฺโย
ชนยติ ยสฺมา ตสฺมา ทุกฺขนฺติ วิเสสโต วุตฺตำ"

ทุกข์ความเจ็บกายป่วยเบียดเบียพบีบคั้นซึ่งสัตว์ อนึ่งย่อมทำทุกข์มีในใจให้บังเกิดยิ่งขึ้นไปกว่านั้น เพราะฉนั้น พระโลกนาถเจ้า จึงกล่าวกายิกทุกข์นั้นว่าเปนทุกข์อย่างหนึ่ง "โทมนสฺสมฺปน" ก็โทมนัสส์ทุกข์เกิดในจิตต์เล่า "จิตฺตปีพนลกฺขณำ" มีอันเบียดเบียพบีบคั้นจิตต์เปนลักษณะเครื่องหมาย "มโนวิฆาฏนรสำ" มีอันพิฆาฏกระทบจิตต์ให้เดือดร้อนเปนรสเปนกิจ "มานสำ พฺยาธิปจฺจุปฏฺฐานำ" เข้าไปตั้งอยู่ฉะเพาะหน้า ด้วยเปนพยาธิป่วยไข้เกิดในใจ คือเมื่อมีแก่ผู้ใดแล้ว ผู้นั้นก็ไม่สบายในจิตต์ร้อนใจ "ทุกฺขำ ปน" แลโทมนัสส์นั้นเปนทุกข์โดยทุกข์ๆ แลเปนทุกข์เพราะนำมาซึ่งทุกข์ที่มีในกาย "เต เจโตทุกฺขสมปฺปีตา หิ" แท้จริงสัตว์ทั้งหลายที่เพียบอยู่ด้วยทุกข์จิตต์แล้ว ย่อมสยายผมแล้วกลิ้งมากลิ้งไป ล้มลุกประหนึ่งมีเท้าอันขาด นำมาซึ่งศัสตราฆ่าตนเสียบ้าง บริโภคยาพิษบ้าง เอาเชือกผูกคอบ้าง เสวยทุกข์มีประการเปนอันมาก

"เตเนตำ วุจฺจติ" เพราะฉนั้น โทมนัสส์เปนที่ตั้งแห่งอเนกทุกข์ฉนั้นนั้น ท่านจึงกล่าวเปนสิโลกคาถาว่า

"ปีเพติ ยโต จิตฺตำ กายสฺส ปีพนำ สมฺมาวหติ
ทุกฺขนฺติ โทมนสฺสนฺติ โทมนสฺสาคโต อหุ"

โทมนัศย่อมบีบซึ่งจิตต์ นำมาซึ่งความลำบากกาย เหตุนั้น โทมนัสส์จึงเปนทุกข์อย่างหนึ่ง “อุปายาโส ปน” ก็อุปายาสคับแค้นนั้น อันความทุกข์ในจิตต์มีประมาณยิ่ง หากอบรมให้กล้า เกิดแก่บุคคล อันความฉิบหายแห่งญาติเปนต้นถูกต้องนั้น เปนธรรมอันหนึ่ง นับเนื่องเข้าในสังขารขันธ์ “จิตฺตปริทหนลกฺขโณ” อุปายาสนั้น มีอันเผาเอาโดยรอบซึ่งจิตต์เปนลักษณะเครื่องหมาย “นิฏฺฐุนรโส” มีความทอดถอนเปนรสเปนกิจ “วิสาทปจฺจุปฏฺฐาโน” เข้าไปตั้งอยู่ฉะเพาะด้วยวิสาทะ “ทุกฺโข ปน” ก็แลอุปายาสนั้นเปนทุกข์ โดยความเปนสังสารทุกข์ แลเผาซึ่งจิตต์ให้เกรียมให้ร้อนโดยรอบ แลกระทำให้กายเผือดแผดซูบเศร้า “เตเนตำ วุจฺจติ” เหตุนั้น ท่านจึงแสดงอุปายาสว่าเปนทุกข์ โดยคาถาว่า

“จิตฺตสฺส ปริทหนา กายสฺส วิสาทนา
อธิมตฺตำ ยำ ทุกฺขมุปายาโส ชเนติ ทุกฺโข ตโต วุตฺโต”

อุปายาสความคับแค้น ย่อมเปนทุกข์มีประมาณยิ่ง ให้บังเกิด เพราะเผาเอาโดยรอบซึ่งจิตต์ อนึ่งทำกายให้ซูบซีด เหตุดังนั้น พระโลกนาถเจ้าจึงตรัสอุปายาสว่าเปนทุกข์อย่างหนึ่ง ให้บัณฑิตพึงสันนิษฐานความแปลกแห่งทุกข์ ๓ ประการ คือโสกแลปริเทวะอุปายาส โดยอุปมาเปรียบด้วยน้ำมัน อันบุคคลเทลงในภาชนะหุงเคี่ยวด้วยเพลิงนั้น เมื่อบุคคลหุงเคี่ยวด้วยเพลิงอ่อน ๆ น้ำมันนั้นก็สุกไหม้เดือดพล่านอยู่ในภาชนะ ครั้นบุคคลมาหุงเคี่ยวด้วยเพลิงกล้าแล้ว น้ำมันก็ล้นออกจากภาชนะไป ที่เหลือล้นไม่อาจออกนอกภาชนะได้ ก็เกรียมไหม้หมดสิ้นไป

ณภายในภาชนะที่หุงเคี่ยวนั้น ความโศกที่ทำให้จิตต์เหือดแห้ง ประหนึ่งว่าความไหม้แห่งน้ำมัน ที่บุคคลหุงเคี่ยวอยู่ด้วยเพลิงอ่อน ๆ ความร่ำไรรำพันด้วยวาจาสุกมาแต่จิตต์ที่โศกศัลย์ ประหนึ่งว่าน้ำมันต้องเพลิงที่แรงกล้า ล้นออกนอกภาชนะนั้น ความคับแค้น ประหนึ่งน้ำมันที่เหลือจากล้นแล้ว ไม่อาจออกนอกภาชนะได้ ไหม้หมดไปณภายในภาชนะนั้น ให้บัณฑิตชาติพึงสันนิษฐานในโสก แลปริเทวะ แลอุปายาสอันเปนทุกข์อ่อนแลกล้านักโดยนัยอุปมานี้

อัปปีเยหิสัมปโยคทุกข์ ความประกอบพร้อมประสบกับสิ่งไม่เปนที่รักนั้น คือความตั้งลงพร้อมด้วยความแค้นกับสัตว์แลสังขารอันไม่เจริญจิตต์ ชื่อว่า อัปปียสัมปโยค มีความประชุมลงด้วยอนิฏฐะ ของไม่พึงใจเปนลักษณะ มีความทำซึ่งคับแค้นแห่งจิตต์เปนคุณดังรส เข้าไปตั้งอยู่ณะเพาะหน้าด้วยอนัตถะส่วนใช่ประโยชน์ อัปปียสัมปโยคนั้นเปนทุกข์ เพราะเปนที่ตั้งแห่งทุกข์มีโศกเปนต้น

บียวิปปโยคทุกข์ ความประกอบเว้นจากของรักนั้น ความที่เว้นพลัดพรากจากสัตว์แลสังขารอันให้เจริญจิตต์ ชื่อว่า บียวิปปโยค มีความพิโยคไปจากวัตถุที่พึงใจเปนลักษณะ มีอันให้ความโศกเกิดขึ้นเปนคุณดังรส เข้าไปตั้งอยู่ณะเพาะหน้าด้วยเปนพยสนะความพินาศ ทุกข์ซัดสุขส่ายเสี่ยให้ฉิบหาย บียวิปปโยคนั้น เปนทุกข์เพราะเปนวัตถุที่อยู่แห่งทุกข์คือความโศก

อิจฉิตาลาภทุกข์ ความไม่ได้สิ่งทปราถนานั้น ความปราถนาอยู่แลไม่ได้แม้อันใด ข้อนั้นก็เปนทุกข์ประการหนึ่ง ก็แลความปราถนาสิ่ง

ที่สัตว์ไม่พึงได้นั้น มีอันปราถนาซึ่งของอันสัตว์ไม่พึงได้เปนลักษณะ มีอันแสวงหาซึ่งอลาภไนยวัตถุนั้นเปนคุณดังรส เข้าไปตั้งอยู่ฉเพาะหน้าด้วยอันไม่ถึงไม่ประสบ ซึ่งอลาภไนยวัตถุนั้นเปนทุกข์ เพราะเปนที่อยู่แห่งทุกข์มีโศกเปนต้น

เพราะเหตุนั้น ในสังขิตเตนุปาทานขันธทุกข์นั้นมิได้อความพรรณาว่าทุกข์มีชาติเปนต้นอันใด ที่พระโลกนาถเจ้าได้ตรัสแล้วในทุกขอริยสัจนี้ ทุกข์ที่พระองค์ไม่ได้ยกขึ้นตรัสไว้ก็ดี ทุกข์ทั้งปวงนั้น หาเว้นอุปาทานขันธ์ไม่ เพราะเหตุนั้น สมเด็จพระโลกนาถ พระองค์แสดงที่สุดแห่งทุกข์จึงได้ตรัสว่า อุปาทานขันธ์เหล่านี้เปนทุกข์โดยย่อ เพราะว่าทุกข์มีชาติทุกข์เปนต้นมาเบียดเบียพอยู่ซึ่งหมู่ ๕ แห่งอุปาทานขันธ์หมู่เดียวเท่านั้น โดยประการต่าง ๆ ประหนึ่งเพลิงเบียดเบียพซึ่งเชื้อฉูกศรแลฉูกธนู ซึ่งแปนเครื่องเบียดเบียพเบ้าหมาย เหล่าสัตว์ดื่มโลหิตทั้งหลาย มีเหลือบแลยุงเปนต้น เบียดเบียพสัตว์เช่นโคกระบือ มนุษย์ผู้เกี่ยวเข้าเบียดเบียพที่นา โจรผู้ปล้นบ้านเบียดเบียพซึ่งบ้านฉนั้น เหล่าทุกข์มีชาติทุกข์เปนต้นนั้น ย่อมเกิดอยู่ในอุปาทานขันธ์หมู่เดียว เปนอาธารวิสัยที่รับรอง ประหนึ่งติณชาติแลเครือเขาเปนต้นเกิดณแผ่นดินแลดอกผลใบอ่อนเกิดณต้นพฤกษาฉนั้น

อนึ่งชาติความเกิดเปนทุกข์เบื้องต้นแห่งอุปาทานขันธ์ ชราชำรุดเปนทุกข์ท่ามกลางแห่งอุปาทานขันธ์ มรณะเปนทุกข์ที่สุดแห่งอุปาทานขันธ์ ทุกข์เร่าร้อนเพราะมรณันติกะมากระทบถึงเปนโสก ทุกข์ความรำพันเพราะกลั้นโศกไม่ได้เปนปริเทว ทุกข์เบียดเบียพเพราะโผฏฐัพพะ

ไม่พึงใจ คือความกำเริบแห่งธาตุ เพราะโสกแลปริเทวะนั้นมาประสบ เปนทุกข์เจ็บกาย ทุกข์เบียดเบียพซึ่งจิตต์เพราะเกิดปฏิฆะขึ้นในทุกข์เจ็บกายนั้นแห่งบุถุชนทั้งหลาย อันความเจ็บกายเบียดเบียพเปนโทมนัสส์ทุกข์ทอดถอนถือเอาผิด อันความเจริญแห่งโสกเปนต้นให้เกิดแล้ว เปนอุปายาส ทุกข์คับแค้นพิฆาฏความปราถนาเสียแห่งบุถุชนทั้งหลาย อันถึงมโนรถวิฆาฏแล้ว เปนอิจฉิตาลาภไม่ได้ดังปราถนา

เมื่อวิญญูชนมาพิจารณารอบคอบไปโดยประการต่าง ๆ อย่างนี้อยู่แล้ว ก็เห็นชัดว่าอุปาทานขันธ์หมู่เดียวนั่นแหละเปนทุกข์ ๆ ด้วยประการฉนี้

แสดงมาในทุกขอริยสัจจกถาที่ต้นโดยสังเขป ก็สมมุติว่าจบลงเพียงนี้ เอวๆ ก็มีด้วยประการฉนี้ ฯ

ที่ ๒ ทุกขสมุทัยอริยสัจจ์

อิทำโข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจำ ยายำ ตณฺหา โปโนพฺภวิกา นนฺทิราคสหคตา ตตฺรตตฺราภินนฺทินี เสยฺยถีทำ กามตณฺหา ภวตณฺหา วิภวตณฺหาติ

อนุสนธิพระธรรมเทศนา มีบุพพาปรสืบเนื่องตามลำดับมา ดำเนินเนื้อความในสมุทัยสัจจกถานี้

"ชาติทุกฺขาทิวิภาเคน ทุกฺขำ อริยสจฺจำ เทเสตฺวา" สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงแสดงซึ่งทุกขอริยสัจ ด้วยจำแนกทุกข์มีชาติทุกข์เปนต้นจบแล้ว แลทุกข์นั้นเกิดมีเพราะสิ่งใดเปนเหตุ สิ่งใดเปนมูลรากก่อให้เกิดขึ้น เหตุแห่งทุกข์นั้นแจ้งประจักษ์แล้ว แก่พระสยัมภูญาณโดยไม่เหลือ แต่ทว่าลี้ลับล่วงวิสัยสัตว์จะหยั่งรู้โดยลำพังตน เมื่อมิได้รู้เหตุเบื้องต้นก่อนแล้ว ก็ไม่สามารถจะให้ทุกข์นั้นดับเสียได้ "ตสฺมา" เหตุดังนั้น พระองค์จะทรงประกาศให้ประชากรเวไนยได้ทราบเหตุที่ก่อให้เกิดทุกข์นั้น จึงตรัสสมุทัยสัจที่ ๒ เปนลำดับมา โดยนัยเทศนามีธรรมจักกัปวัตนะสูตรเปนต้น แก่ภิกษุซึ่งเปนธรรมปฏิคาหกบุคคลผู้รับเทศนาว่า 'อิทำโข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจำ" ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจของจริงอย่างประเสริฐอันนี้แหละที่เราแสดงไปบัดนี้ ชื่อว่าทุกขสมุทัย เปนเหตุบังเกิดขึ้นพร้อมแห่งทุกข์ ในเมื่อประชุมมีอันให้ผลเกิดขึ้นแห่งทุกข์ คืออุดหนุนเจตนาเปนตัวกรรม ชักนำให้เกิดทุกข์ คืออุปาทานขันธ์ จึงชื่อว่าทุกขสมุทัย

"ยายุ ตณฺหา" ตัณหานี้ใดเล่า ที่กระทำจิตต์สัตว์ให้ดิ้นรนเดือดร้อนกระศัลย์ไปต่าง ๆ

"โปโนพฺภวิกา" มีปรกติกระทำซึ่งภพความเกิดอีก เปนที่ชักนำความเกิดอีกให้ติดต่อยืดยาวไป "นนฺทิราคสหคตา" สหรคตไปพร้อมแล้วด้วยความกำหนัดยินดี ด้วยสามารถความเพลิดเพลินต่ออารมณ์ "ตตฺรตตฺราภินนฺทินี" มักยินดีเพลินยิ่งเพลินฉะเพาะหน้าในที่นั้น ๆ "เสยฺยถีทํ" ตัณหานี้เปนอย่างไรเล่า ตัณหานั้นต่างโดยอาการที่เปนไป "กามตณฺหา" คือตัณหาในอารมณ์ที่สัตว์จะพึงรักใคร่, หยาก, ปราถนา ๑ ภวตณฺหา คือตัณหาที่มีอยู่แห่งอารมณ์ที่มีอยู่นั้น ๆ ๑ "วิภวตณฺหา" คือตัณหาในความดับสูญพินาศแห่งอารมณ์นั้น ๆ ๑ เปน ๓ โดยต่างแห่งอาการที่เปนไปฉนี้ เปนเหตุเครื่องเกิดขึ้นพร้อมแห่งทุกข์ จึงชื่อว่าทุกขสมุทัยอริยสัจ

ในบทบาลีว่าตัณหานั้น คือเจตสิกธรรมชาติ ของที่เกิดที่มีในจิตต์ เพราะเหตุธรรมนั้น มีอยู่เปนไปกล้า สัตว์ยังละเสียมิได้ สัตว์ทั้งหลายจึงดิ้นรนร้อนใจกระศัลย์ไปต่าง ๆ เหตุความทุกข์บ้าง เหตุความสุขบ้างที่ถึงเข้า แลยังมิได้ถึงด้วยธรรมนั้น เปนเครื่องสดุ้งดิ้นรนดังนี้ จึงชื่อว่าตัณหา

พระอรรถกถาจารย์เจ้าแสดงอรรถแห่งบทไว้ว่า "ตสนฺติ สตฺตา เอตายาติ" สัตว์ทั้งหลายย่อมสดุ้งด้วยธรรมชาตินั้น เพราะฉนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าตัณหาเครื่องสดุงของสัตว์ "สยํ วา ตสฺสติ" อิกนัย ๑ ธรรมชาตินั้นสดุ้งอยู่เอง จึงชื่อว่าตัณหา "ตสนมตฺตเมว วา"

นัย ๑ ธรรมชาตินั้น สักว่าความสดุ้งแห่งจิตต์เท่านั้น จึงชื่อว่า ตัณหา ด้วยอรรถแห่งบท ๓ นัยนี้ ก็จะได้ความสันนิษฐานว่าตัณหานั้น เปนเจตสิกธรรมอย่าง ๑ ที่เกิดที่มีแห่งสัตว์ทั้งหลาย เมื่อยังมีอยู่สัตว์ยังละเสียมิได้แล้ว ก็ย่อมให้สัตว์สดุ้งต่าง ๆ เหตุทุาย์ในอบาย ปนต้น "สา ตณฺหา" ตัณหานั้นมีปรกติกระทำปุนภพความบังเกิดอิก เมื่อยังเปนไปในสันดานสัตว์ตราบใดแล้ว "ปุนพฺภวํ อาทิยนฺติ" สัตว์ทั้งหลาย แม้จะไม่ปราถนาหยากเกิดเปนรูปเปนนาม ก็ต้องถือเอาปุนภพความบังเกิดอิกตราบนั้น เหตุฉนั้น จึงเปน "โปโนพฺภวิกา" อันกระทำซึ่งความเกิดอิกเปนปรกติ "โย นนฺทิราเสน ปวตฺโต ราโค" ความกำหนัดยินดีใด เปนไปด้วยสามารถแห่งความเพลิดเพลินต่ออารมณ์นั้น ๆ เกิดขึ้นแห่งสัตว์ทั้งหลาย เปรียบดังชื้นมังสะ เปนที่ปราถนาพึงใจแห่งสัตว์ ที่มีมังสะเปนอาหารทั้งปวงฉนั้น "เตน สหคตา" ตัณหาใด สหรคตไปพร้อมแล้ว ด้วยนันทิราคความกำหนัดด้วยความเพลิดเพลินนั้น จึงเปนนันทิราคสหคตา ไปพร้อมกับด้วยนันทิราค "ตสฺสา จ อารมฺมณํ" ก็ถ้าว่าอารมณ์ที่ยึดที่ยินดีแห่งตัณหานั้น มีประการเปนอันมากไม่มีที่สุดลง เมื่อตัณหายึดยินดีผูกพันธ์ในอารมณ์ใดแล้ว ก็ย่อมเพลิดเพลินนักในอารมณ์นั้น ๆ ซึ่งจะมีนิยมเท่าใดมิได้ อนึ่งเมื่ออัตตภาพเบ็ญจขันธ์บังเกิดในที่ใดในภพใด ก็ย่อมเพลิดเพลินยิ่งในที่นั้นภพนั้น ๆ จึงเปนตตฺรตตฺราภินนฺทินี มักยินดียิ่งในอารมณ์นั้น ๆ ในที่นั้น ๆ "สา จ ตณฺหา" แลตัณหาเครื่องสดุ้งใจสัตว์นั้น เมื่อเปนไปก็ย่อมยึดหน่วงพัวพันพะวงกังวลในอารมณ์ที่ฉะเพาะวิสัยแก่จักษุเปนต้น ประหนึ่งชฎุกา

สัตว์น้ำมีโลหิตเปนอาหาร ย่อมเกาะพัวพันในกายสัตว์ที่มีโลหิตฉนั้น

เหตุนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสในปฏิจจะสมุปปาท วิภังค์ ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ทั้ง ๖ ว่า “กตมา จ ภิกฺขเว ตณฺหา” ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตัณหาเปนไฉนเล่า “ฉยิเม ภิกฺขเว ตณฺหากายา” ดูกรภิกษุทั้งหลาย หมู่แห่งตัณหาทั้งหลายเหล่านี้ ๖ อย่าง “รูปตณฺหา” คือตัณหาในรูป “สทฺทตณฺหา” ตัณหาในเสียง “คนฺธตณฺหา” ตัณหาในกลิ่น “รสตณฺหา” ตัณหาในรส “โผฏฐพฺพตณฺหา” ตัณหาในอารมณ์ที่จะพึงถูกต้อง “ธมฺมตณฺหา” ตัณหาในธรรม คืออารมณ์ที่จะพึงรู้ด้วยใจอย่างเดียว “อยํ วุจฺจติ ตณฺหา” ตัณหาเครื่องสดุ้งจิตต์ที่สัญจรในอารมณ์ทั้ง ๖ นี้ เราตถาคต กล่าวว่าตัณหา “เอวํ ฉพารมฺมณโคจรา” ตัณหานั้นมีอารมณ์ ๖ เปนโคจรที่เที่ยวด้วยประการฉนี้ เมื่อกล่าวโดยอาการที่เปนไปจึงเปน ๓ คือกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ตัณหาความสดุ้งดิ้นรนด้วยสามารถแห่งความใคร่ความปราถนา ยินดีทยานหยาก ชื่อว่ากามตัณหา ตัณหาความสดุ้งด้วยสามารถแห่งความมีอยู่เปนอยู่แห่งอารมณ์นั้น ชื่อว่าภวตัณหา ตัณหาความสดุ้งด้วยสามารถแห่งความไม่มีความไปจากแห่งอารมณ์นั้น ชื่อว่าวิภวตัณหา ตัณหาเปนไปในรูป ก็ชื่อว่ารูปตัณหา เปนไปในเสียงในกลิ่นในรสในของที่จะพึงถูกต้อง แลธรรมอารมณ์ที่จะพึงรู้ด้วยใจ ก็ชื่อว่าสัททตัณหา ฯลฯ โผฏฐัพพะตัณหา ธัมมตัณหา มีนามตามอารมณ์ ดังมนุษย์ที่บิดาเปนเศรษฐี ก็มีนามตามบิดาว่า “เสฏฐี-ปุตฺโต” บุตรแห่งเศรษฐี บิดาเปนพราหมณ์ก็ชื่อว่า “พฺราหฺมณปุตฺโต”

บุตรแห่งพราหมณ์เป็นต้นฉะนั้น

แลตัณหาทั้ง ๖ นั้น เมื่อว่าตามที่เป็นไปแล้ว แต่อย่าง ๑ แยกเป็น ๓ ๆ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ดังนี้ "ยถา จกฺขุสฺส ปาถมาคตำ" เมื่อใดคือรูปมาถึงคลองจักษุมากระทบจักษุแล้ว ตัณหายินดีอยู่ซึ่งรูปนั้น ด้วยสามารถแห่งกามัสสาทะ ชุ่มชื่นเพลิดเพลินต่อรสแห่งอารมณ์ เมื่อนั้นชื่อว่ากามตัณหา เมื่อใดเป็นไปกับด้วยทิฏฐิความเห็นว่า อารมณ์นั้นยั่งยืนเที่ยงถาวรมีทุกเมื่อ ดังนี้ เมื่อนั้นชื่อว่า ภวตัณหา เพราะว่าราคะความกำหนัดที่สหรคตไปพร้อมแล้วด้วยสัสสตะทิฏฐิเห็นไปว่าเที่ยง ท่านย่อมกล่าวว่าภวตัณหา "ยทา ปน" ก็กาลใดตัณหาเป็นไปกับทิฏฐิความเห็นว่า อารมณ์ขาดในเบื้องบนพินาศฉิบหายดังนี้ กาลนั้น ก็ชื่อว่าวิภวตัณหา เพราะว่าราคะความกำหนัดที่สหรคตไปพร้อมแล้ว ด้วยอุจเฉททิฏฐิที่เห็นไปว่าขาดสูญ ท่านย่อมกล่าวว่าวิภวตัณหา รูปตัณหาเป็น ๓ โดยอาการที่เป็นไปฉันฉันใด ถึงตัณหาในเสียงในกลิ่นในรสในโผฏฐัพพะในธรรมเล่า ก็เป็น ๓ ๆ ฉันนั้น ผสมเข้าเป็นตัณหา ๑๘ ที่เป็นไปในรูปเสียงกลิ่นรสโผฏฐัพพะธรรมที่เป็นไปภายใน ๑๘ ภายนอก ๑๘ เป็นตัณหา ๓๖ ล่วนอดีตล่วงแล้ว ๓๖ อนาคตยังไม่มาถึง ๓๖ ปัจจุบันบังเกิดฉะเพาะหน้า ๓๖ ผสมเป็น ๑๐๘ ด้วยประการดังนี้ เมื่อย่นเข้าอีกโดยอารมณ์ก็เป็น ๖ โดยอาการก็เป็น ๓ คือกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ตัณหาเป็น ๓ ด้วยประการฉะนี้ ๆ

"สา จ ตณฺหา" แลตัณหานั้น "กึ ปจฺจยา" มีอไรเป็นปัจจัย

เปนเหตุมอบให้ซึ่งผล มีอไรเปนแดนเกิด เมื่ออไรมีตัณหาจึงมี เมื่ออไรไม่มีตัณหาจึงไม่มีเล่า “กถ์ จสฺสา ทุกฺขสมุทยตา” อนึ่งซึ่งว่าเปนสมุทัยเครื่องเกิดขึ้นแห่งทุกข์นั้น จะพึงรู้ด้วยอย่างไร ปัจจัยเปนแดนเกิดแห่งตัณหาก็ดี ตัณหาเปนเหตุให้ทุกข์ คือ อุปาทานขันธ์เกิดขึ้นก็ดี นักปราชญ์พึงสันนิษฐานเข้าใจโดยเทศนานัยในปฏิจจสมุปบาท “วุตฺต์ เหตุ์” สมเด็จพระโลกนาถตรัสเทศนาว่า “เวทนาปจฺจยา ตณฺหา” ตัณหาย่อมมีขึ้นพร้อมเพราะปัจจัย คือ เวทนา ความเสวยอารมณ์ เวทนาเปนปัจจัยให้เกิดตัณหา “สา จ เวทนา” เวทนาความเสวยอารมณ์นั้นเปน ๖ ตามสัมผัสที่เปนแดนเกิด สัมผัสนั้นคือประชุมเห่งธรรมละ ๓ ๆ ตามทวารนั้น ๆ “จกฺขุ์ จ ปฏิจฺจ รูเป จ” เมื่ออาศรัยจักษุด้วยรูปด้วย มากระทบประจวบกัน บังเกิดจักษุวิญญาณจิตต์รู้วิเศษในจักษุ จิตต์รู้วิเศษอาศรัยจักษุ “ติณฺณ์ สงฺคติ” ประชุมแห่งธรรม ๓ ประการ คือ จักษุเรรูปแลจักษุวิญญาณนี้ ชื่อว่าสัมผัสอัน ๑ หมู่นี้เรียกว่าจักษุสัมผัส เมื่ออาศรัยโสตด้วยเสียงด้วยมากระทบกัน เกิดโสตวิญญาณ พร้อม ๓ ประการนี้ ชื่อว่าโสตสัมผัส เมื่ออาศรัยฆานด้วยกลิ่นด้วยกระทบกัน เกิดฆานวิญญาณ พร้อม ๓ ประการนี้ ชื่อฆานสัมผัส เมื่ออาศรัยชิวหาด้วยรสด้วยกระทบกัน เกิดชิวหาวิญญาณ พร้อม ๓ ประการนี้ ชื่อว่าชิวหาสัมผัส เมื่ออาศรัยกายกับโผฏฐัพพะของที่จะพึงถูกต้องมาประจวบกันเกิดกายวิญญาณ พร้อม ๓ อย่างนี้ ชื่อว่ากายสัมผัส “มนญฺจ ปฏิจฺจ ธมฺเม จ” เมื่ออาศรัยภวังคจิตต์แลธรรมคืออารมณ์ที่พ้นวิสัยอินทรีย์ ๕ จะต้องรู้ด้วยใจอย่างเดียว

มาประจวบกันเกิดมโนวิญญาณ พร้อม ๓ อย่างนี้ ชื่อว่ามโนสัมผัส เมื่อประชุมแห่งธรรมละ ๓ ตามทวารบังเกิดขึ้นเปนสัมผัสฉนี้แล้ว แต่นั้นสัตว์ก็ได้เสวยเวทนาเปนสุขสำราญกายบ้าง สำราญจิตต์บ้าง ทุกข์ความไม่สบายกายไม่สบายใจบ้าง อทุกขมสุขความเพิกเฉยใช่สุขใช่ทุกข์เปนแต่กลาง ๆ อยู่บ้าง เวทนาทั้ง ๓ นั้นเกิดแต่จักษุสัมผัส ก็ชื่อว่าจักษุสัมผัสสชา, ที่เกิดแต่โสต, ฆาน, ชิวหา, กาย, มโนสัมผัส ก็ชื่อว่าโสตสัมผัสสชา, ฆาน, ชิวหา, กาย, มโนสัมผัสสชา, ตามลำดับแห่งสัมผัสนั้น ๆ เวทนาเมื่อว่าตามผัสสะที่เกิดก็เปน ๖ เมื่อว่าตามอาการที่เปนไปเสวยอารมณ์ก็เปน ๓ คือ สุข, ทุกข์, อุเบกขา "อุเปกฺขา ปน สนฺตตฺตา สุขมิจฺเจว ภาสิตา" ก็แต่ว่าอุเบกขาเวทนานั้น เพราะเปนของเลอียดเปนเวทนาอันรำงับสงบ ท่านก็กล่าวเสียว่าสุขเวทนา เมื่อย่นตามนัยนี้ เวทนาความเสวยอารมณ์ก็เปน ๒ คือสุขแลทุกข์เท่านั้น "ยสฺมา ปนิเม สตฺตา" ก็สัตว์ทั้งหลายนี้กำหนัดยินดีชุ่มชื่น ซึ่งเวทนาอันบังเกิดด้วยอำนาจแห่งอารมณ์เปนต้น มีความรักใคร่พัวพันนักในเวทนานั้น "มหาสกฺการ กโรนฺติ" ย่อมกระทำซึ่งสักการะอันใหญ่เกื้อหนุนอุปถัมภ์ทำนุบำรุงแก่ช่างเขียนผู้จะตกแต่งรูปให้งาม แลคนธรรพ์ผู้จะให้เสียงดีดสีประโคมขับ แลช่างแต่งกลิ่น ช่างอบที่จะแต่งกลิ่นให้หอม แลพ่อครัวที่จะแต่งอาหารมีรสเอมโอชต่าง ๆ แลช่างหูกที่จะทอผ้ามีสัมผัสเลอียดอ่อน แลแพทย์หมอผู้แต่งยารสายนะอันให้สบายใจเปนต้น สัตว์ผู้กำหนัดเวทนา รักใคร่ต่อเวทนา ย่อมทำนุบำรุงแก่บุคคลซึ่งจะให้อารมณ์มีรูปเปนต้น ดังนี้ ดังมารดาบิดามีสิเนหะรักใคร่

ผูกพันในบุตร ก็ต้องเกื้อหนุนอุปถัมภ์แก่พี่เลี้ยงนางนมฉนั้น

"ตสฺมา" เหตุการณ์ดังนั้น นักปราชญ์พึงรู้แจ้งเห็นแจ้งเถิดว่า ตัณหาทั้งปวงนี้มีเวทนาเปนปัจจัย เวทนาความที่เสวยรสแห่งอารมณ์เปนปัจจัย เปนแดนเกิดแห่งตัณหา แลเวทนาที่พระองค์ประสงค์ว่าเปนปัจจัยแห่งตัณหานั้น ก็เปนแต่สุขเวทนาอย่างเดียว สุขเวทนาเปนปัจจัยแห่งตัณหา ด้วยเปนอุปนิสสัยปัจจัย ฝ่ายทุกขเวทนานั้นเปนแต่เครื่องร้อน ที่จะให้สัตว์ทั้งหลายทยานหยากต่อสุขเวทนา เหตุดังนั้น สุขแลทุกข์ก็เปนปัจจัยแห่งตัณหาสิ้น "ทุกฺขี สุขํ ปตฺถยติ" แท้จริงเมื่อสัตว์มีทุกข์เสวยทุกขเวทนาแล้ว ก็ย่อมปราถนาหยากได้ความสุขเปนที่ยิ่ง เพราะทุกข์นั้นเปนภัย ที่หวาดหวั่นของสัตว์ทั้งหลาย "สุขี ภิยฺโยปิ อิจฺฉติ" สัตว์ผู้มีความสุขได้สุขสำราญ ก็ย่อมปราถนาความสุขนั้นให้ยิ่ง ๆ ขึ้นกว่าที่ตนได้ "ตสฺมา" เหตุดังนั้น เวทนาทั้งสุขแลทุกข์จึงเปนปัจจัยแก่ตัณหา ตัณหามีเวทนาทั้งสุขแลทุกข์นั้นเปนปัจจัยเปนแดนเกิดด้วยประการฉนี้ ตัณหานั้นเปนปัจจัยแก่อุปาทานการถือมั่น อุปาทานการถือมั่นย่อมมีขึ้นพร้อมเปนไปกล้า ก็เพราะปัจจัยคือตัณหา ตัณหาแลอุปาทานทั้ง ๒ นี้ โดยอาการเปนไปก็คล้าย ๆ กัน ที่ต่างกันรนทยานหยากปราถนาที่ไม่กล้านัก เปนตัณหา ที่กล้าแรงมั่นนัก เปนอุปาทาน อุปาทานว่าเข้าไปถือเอามั่น แจกโดยประเภทก็เปน ๔ คือ กามุปาทาน, ทิฏฐุปาทาน, อตฺตวาทุปาทาน, สีลพตฺตุปาทาน, ส่วนที่เข้าไปถือเอามั่นซึ่งกาม ชื่อว่ากามุปาทาน, เข้าไปถือเอามั่นซึ่งทิฏฐิ ชื่อว่าทิฏฐุปาทาน, เข้าไปถือเอามั่นซึ่งศีลแลวัตรว่าบริสุทธิ์ด้วยศีลมี

ปรกติดังโคเปนต้น บริสุทธิ์ด้วยพรตมีประพฤติดังโคเปนต้น ดังนี้ ชื่อว่าสีลพตุปาทาน. อัตตวาทธรรมเปนเครื่องกล่าวซึ่งตัวตนเปนเหตุถือมั่น ชื่อว่าอัตตวาทุปาทาน. "กาเมสุ กามจฺฉนฺโท" ความปราถนากามในกามทั้งหลาย ความกำหนัดยินดีย้อมใจในกามทั้งหลาย ความเพลินความสดุ้งดิ้นรน ความรักความกระวนกระวายความสยบซบเซาในกามทั้งหลาย ชื่อว่ากามุปาทาน. เหลือนั้น ๓ คือทิฏฐุปาทาน สีลพัตตุปาทาน, อัตตวาทุปาทาน. เมื่อย่นเข้าว่าก็เปนแต่สักว่าทิฏฐิความเห็นวิปริต ที่เกิดขึ้นในจิตต์เท่านั้น กามตัณหาเปนปัจจัยแห่งกามุปาทานด้วยเปนอุปนิสสัยปัจจัยอย่างเดียว เพราะเหตุกามุปาทานนั้น บังเกิดขึ้นในวิสัยอารมณ์ที่ตัณหาชื่นชมยิ่งเพลิดเพลินยิ่งแล้ว กามตัณหาเปนปัจจัยแห่งอุปาทานทั้ง ๓ คือ ทิฏฐุปาทาน สีลพัตตุปาทาน อัตตวาทุปาทาน ด้วยสหชาตปัจจัยเปนต้น ตัณหาเปนปัจจัยเปนแดนเกิดแห่งอุปาทาน ด้วยประการฉนี้

แลอุปาทานทั้ง ๔ นั้น เปนปัจจัยแก่ภพ คือ กัมมภพ แลอุปปัตติภพ กรรมเครื่องเกิดแห่งขันธ์ชื่อว่ากัมมภพ ของที่บังเกิดแต่กรรมนั้นชื่อว่าอุปปัตติภพ ภพ คือ กรรมแลอุปปัตติ บังเกิดมีเพราะปัจจัย คือ อุปาทาน ๆ เปนปัจจัยแห่งภพ คือ กรรมแลอุปปัตตินั้น กัมมภพเปนปัจจัยแห่งชาติ ความบังเกิดปรากฏแห่งขันธ์ได้อายตนะในกำเนิดนั้น ๆ ในภพนั้น ๆ ความบังเกิดด้วยสามารถกำเนิด ๔ คือ ชลามพุชะกำเนิดเกิดเปนสัตว์นอนในครรภ์มารดา อัณฑชะกำเนิดเกิดในไข่ในฟอง สังเสทชะกำเนิดเกิดในไคลมีครรภมลทินแลของเน่าเปนต้น

อุปปาติกะกำเนิด เกิดเปนรูปกายโตใหญ่ในทันใดดังลอยมาบังเกิด ชาติความเกิดโดยกำเนิด ๔ นี้ มีเพราะกัมมภพเปนปัจจัย เมื่อชาติความบังเกิดเปนขันธ์ครบทั้ง ๕ รูปเวทนาสัญญาสังขารวิญญาณ ฤๅ ๔ มีแต่เวทนาสัญญาสังขารวิญญาณ ไม่มีรูปดังอรูปสัตว์ ฤๅ ๑ มีแต่รูปอย่างเดียว ไม่มีนามขันธ์ ดังอสัญญีสัตว์ก็ดี มีขึ้นแล้ว ชราความแก่ความชำรุดทรุดโทรม แลมรณะความตาย ความหักแตกทำลาย โศกความแห้งใจ ปริเทวะร่ำไรรำพันเพ้อด้วยวาจา ทุกข์เจ็บกาย โทมนัสส์ไม่สบายจิตต์ อุปายาสความคับแค้น ย่อมบังเกิดมีขึ้นตามควรแก่สมาคมนั้น ๆ "เอวมสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหติ" ความที่กองทุกข์ทั้งสิ้นเกิดขึ้นพร้อมย่อมมีด้วยประการฉนี้ เพราะตัณหาเปนปัจจัยก่อให้เกิดทุกข์ คือ อุปาทานขันธ์เปนที่รองแห่งทุกข์อื่น ๆ เปนเอนกประการ

สมเด็จพระนราสภบรมสุคต จึงตรัสบริหารทรงประกาสิตซึ่งตัณหา ว่าเปนทุกขสมุทัยอริยสัจของจริงอย่างประเสริฐ คือ เหตุเกิดแห่งทุกข์ โดยนิยมปริยายดังวิสัชนามาฉนี้

"สวนฺติ สพฺพธิ โสตา" แลตัณหานั้น แม้เปนแต่เจตสิกธรรมเกิดขึ้นในจิตต์ ก็เปนโสตะกระแสอันใหญ่ไหลไปในที่ทั้งปวงฉนี้ไม่มีกำหนด เมื่อได้อารมณ์แล้วเจริญใหญ่ ประหนึ่งเถาวัลได้น้ำค้างน้ำฝนก็แตกเครือใบดอกผลเจริญมากขึ้นฉนั้น ยากที่บุคคลจะถมให้เต็มให้สิ้นได้ด้วยอารมณ์ เมื่อได้รูปจะหาเสียง ได้เสียงจะหากลิ่นหารสหาสัมผัส เมื่อได้แต่หนึ่งจะหาสองสามร้อยพันหมื่นแสน ไม่มีเวลาที่จะเต็ม

เลย “นตฺถิ ตณฺหาสมา นที” แม่น้ำชลาลัยบรรดามี ซึ่งจะเสมอเทียมเท่าด้วยแม่น้ำคือตัณหานั้นไม่มี เพราะแม่น้ำสามัญมีวิสัยที่บุคคลจะถมให้เต็มให้สิ้นได้ ด้วยหยากเยื่อหญ้าแลใบไม้ก้อนดินศิลาเปนต้น แม่น้ำคือตัณหานี้ไม่มีเวลาที่จะเต็มเลย พร่องอยู่เปนนิตยกาล

เหตุนั้นพระนราสภบรมสุคต จึงตรัสบริหารในธัมมุทเทศว่า “อูโน โลโก อติตฺโต ตณฺหาทาโส” สัตวโลกพร่องอยู่เปนนิตย์ ไม่รู้อิ่มรู้เบื่อ เปนทาสแห่งตัณหา ตัณหาหากฉุดคร่าชักนำให้ชวนชวายด้วยกายวาจาจิตต์โดยประการต่าง ๆ ประพฤติสุจริตความดีบ้าง ทุจจริตความชั่วที่จะพาตัวไปเสวยทุกข์ในอบายบ้าง ตัณหาย่อมฉุดคร่าปุริสบุคคลให้วิปริตพิกลด้วยสุขแลทุกข์ต่าง ๆ มากนัก พ้นที่จะคณนา เมื่อเจริญใหญ่ก็เปนประหนึ่งผ้าบีดจักษุคือปัญญามิให้เกิดขึ้นได้ “ภวเนตฺติ” นำสัตว์ไปในภพทั้ง ๓ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัตว์ที่ประกอบด้วยตัณหาก็เวียนวนในภวาวัฏ ประหนึ่งนกแลกาที่บุคคลผูกเชือกไว้ในเท้า มิอาจพ้นวิสัยแห่งผู้ผูกไปได้ฉนั้น แม้ปฐพีแลมหาสมุทจะบรรไลยด้วยเพลิงผลาญ เมื่อตัณหายังมิสิ้นจากสันดานแล้ว สัตว์ยังมิพ้นจากสังสารทุกข์ได้ “ตณฺหาทุติโย ปุริโส” บุรุษนรชาติมีตัณหาคุมตัวอยู่เปนเพื่อนสอง ย่อมเที่ยวท่องไปในภพน้อยภพใหญ่สิ้นทางไกลยืดยาวนัก “อิตถภาวญฺญถาภาวํ” ไม่ล่วงซึ่งสังสารอันเกลื่อนกล่นด้วยความทุกข์ได้ บัดเดี๋ยวเปนอย่างนี้ ได้สุขแล้วก็แปรปรวนเปนอย่างอื่นไป ควรที่นักปราชญ์จะให้เกิดสังเวชแล้วแลเนื่อยหน่าย แสวงหาอุบายสัมมาปฏิบัติ ข่มขี่ตัณหาให้บางเบาบันเทาลง กว่าจะสูญสิ้นเปน

นิรินทนะพินาศขาดสนิทสิ้นเชื้อจากสักดาน ตามอนุสิฏฐีคำสั่งสอนในธรรมวินัยนี้ ซึ่งเปนนิยานิกสามารถจะนำผู้ปฏิบัติออกไปให้สิ้นทุกข์ได้โดยชอบจริง ไม่มีธรรมวินัยคำสอนศาสดาอื่นมาเทียมถึง “โย เจตำ สุหเต ชมฺมิ” ถ้าผู้ใดครอบงำข่มขี่เสียซึ่งตัณหาอันลามกนั้นได้แล้ว “โสกา ตมฺหา จ ปตนฺติ” ความโศกทั้งหลายที่มีวัฏฏะเปนมูลก็ตกไปจากผู้นั้น ประหนึ่งหยาดน้ำอันกลอกกลิ้งไปจากใบบัวฉนั้น

“ตสฺมา” เหตุดังนั้น ควรที่บัณฑิตจะมนสิการตรองตามเทศนานัยที่วิสัชนามาแล้ว แลขับไล่ขจัดเสียซึ่งตัณหาให้น้อยให้เบาบางห่างจากสันดานแห่งตน ๆ เอวำ ก็มีด้วยประการฉนี้ ฯ

ที่ ๓ ทุกขนิโรธอริยสัจจ

กตมญฺจ ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจำ โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ จาโค ปฏินิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโยติ

อนุสนธิพระธรรมเทศนา มีบุพพาปรสืบเนื่องตามลำดับมา บัดนี้จะได้วิสัชนาในทุกขนิโรธอริยสัจที่ ๓ เปนลำดับไป

ดำเนิรเนื้อความว่า “ทุติยำ นิทฺทิสิตฺวา” สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงสมุทัยอริยสัจที่ ๒ ออกโดยพิสดารจบแล้ว เมื่อจะทรงแสดงนิโรธอริยสัจที่ ๓ ออกโดยนิทเทศ จึ่งยกอุทเทศมาตั้งเปนกเถตุกามยตาปุจฉาว่า “กตมญฺจ ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจำ” ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจของจริงอย่างประเสริฐ คือทุกขนิโรธความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ธรรมเปนที่ดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ซึ่งได้แสดงขึ้นแล้วในเบื้องต้น ว่าเปนอริยสัจอย่าง ๑ นั้นเปนไฉน คือความเปนไปแห่งธรรมอันใดเล่า ทรงวิสัชนาว่า “โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ” ธรรมอันใดเปนที่ดับสนิทไม่เหลือ ด้วยปราศย้อมแห่งตัณหาที่เปนเหตุให้เกิดทุกข์นั้นและ มิใช่แห่งสิ่งอื่น “จาโค” เปนที่ปริจาคเสีย ซึ่งตัณหานั้น “ปฏินิสฺสคฺโค” เปนที่สละคืนไม่ให้ตัณหานั้นเกี่ยวข้องอยู่ได้ “มุตฺติ” เปนที่ปล่อยเสียซึ่งตัณหานั้นให้หลุดพ้นไป “อนาลโย” เปนที่ไม่ติดอยู่ได้ ไม่มาพัวพันอยู่ได้แห่งตัณหานั้นนั่นและ มิใช่สิ่งอื่น ธรรมที่ให้ตัณหาสงบรำงับดับสนิทสิ้นเชิงสิ้นเชื้อนั้นและ ชื่อว่าทุกขนิโรธอริยสัจ

เนื้อความในคัมภีร์อรรถกถา ท่านพรรณนาในบทสรุปนิเทศทั้ง ๕ นั้นว่า “สพฺพานิ นิพฺพานสฺเสว เววจนานิ” บททั้งปวงมีอเสสวิราคนิโรโธเปนต้น เปนเววจนะคำสำหรับกล่าวต่าง ๆ แห่งนิพพานอย่างเดียว “นิพฺพานํ หิ อาคมฺม” แท้จริงตัณหามาถึงนิพพานอาศัยนิพพานแล้ว “อเสสา นิรุชฺฌนฺติ” ย่อมดับไปไม่เหลือ “วิราเคน” ด้วยปราศย้อมคือ ไม่สามารถจะครอบงำจิตต์ให้หม่นหมองอีกได้ เพราะเหตุนั้น นิพพานนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสส-วิราคนิโรโธ” ธรรมเปนที่ดับไปโดยไม่เหลือ ด้วยปราศย้อม

อนึ่งเมื่อมาถึงนิพพานอาศัยนิพพานแล้ว ตัณหานั้น “ปหียติ” อันท่านผู้กระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน ย่อมสละเสียได้ “ปฏินิสฺสชฺชียติ” อันท่านผู้กระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน ย่อมสละคืนเสียได้ “มุจฺจติ” อันท่านผู้กระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ย่อมปล่อยเสียได้ “น อลฺลียติ” อันท่านผู้กระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน ย่อมไม่ติดอยู่ ไม่พัวพันอยู่ “ตสฺมา” เพราะเหตุนั้น นิพพานนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “จาโค” ธรรมเปนที่บริจาคซึ่งตัณหา “ปฏินิสฺสคฺโค” ธรรมเปนที่สละคืนซึ่งตัณหา “มุตฺติ” ธรรมชาติเปนที่ปล่อยเสียซึ่งตัณหา “อนาลโย” ธรรมเปนที่ติดอยู่ไม่ได้ พัวพันอยู่ไม่ได้แห่งตัณหาดังนี้ “เอกเมว หิ นิพฺพานํ” แท้จริงพระนิพพานก็หนึ่งเท่านั้น อันเดียวนั่นแล ก็แต่ว่าคำทั้งหลายที่เปนชื่อแห่งนิพพานนั้น ไม่เปนอันเดียว มีอยู่เปนอเนกมากนัก ด้วยสามารถแห่งคำที่เปนปฏิปักษ์แห่งชื่อของสังขตธรรมบรรดาที่ปัจจัยประชุมแต่งทั้งปวง “เสยฺยถีทํ” ชื่อแห่งนิพพานมีอยู่มากเปนอย่างไร คือ

คำใด ๆ บ้าง คำที่เปนนิพพานนามที่ท่านกล่าวนั้นคือ “อเสสวิราโค” ธรรมเปนที่ปราศย้อมโดยไม่เหลือแห่งกิเลส “อเสสนิโรโธ” ธรรมเปนที่ดับไม่เหลือแห่งกิเลส “จาโค” ธรรมเปนที่สละเสียซึ่งกิเลส “ปฏินิสฺสคฺโค” ธรรมเปนที่สละกิเลสคืนเสียให้สิ้น “มุตฺติ” ธรรมชาติเปนที่ให้กิเลสเปลื้องไป “อนาลโย” ธรรมไม่มีอาลัย ธรรมเปนที่กิเลสไม่ติดอยู่ด้วยได้ “ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย” ธรรมเปนที่สิ้นแห่งราคะ เปนที่สิ้นแห่งโทสะ เปนที่สิ้นแห่งโมหะ “ตณฺหกฺขโย” ธรรมเปนที่สิ้นหมดแห่งตัณหา “อนุปฺปาโท” ธรรมไม่เปนที่บังเกิดแห่งกิเลส ธรรมไม่มีความบังเกิด “อปฺปวตฺตํ” ธรรมชาติไม่เปนที่เปนไปแห่งไตรวัฏ “อนิมิตฺตํ” ธรรมชาติไม่มีราคะโทสะโมหะนิมิตร “อปฺปณิหิตํ” ธรรมชาติอันราคะโทสะโมหะไม่ตั้งอยู่ด้วยได้ “อนายุหนํ” ธรรมชาติไม่มีความประมวญ “อปฺปฏิสนฺธิ” ไม่มีปฏิสนธิ “อปฺปวตฺติ” ไม่มีความเปนไป งดความเปนไป สิ่งที่ใช่คติไม่มีความเปนไป “อชาตํ” สิ่งใช่ของเกิด ไม่มีความเกิด อันผู้ใดไม่เกิด “อชรํ” สิ่งที่ไม่มีชรา “อพฺยาธิ” สิ่งที่ไม่มีพยาธิ “อมตํ” อมฤตย์ สิ่งที่ไม่ตาย ไม่มีความม้วยมร “อโสกํ” ไม่มีความโศก “อปริเทวํ” ไม่มีความร่ำไร “อนุปายาสํ” ไม่มีความคับแค้น “อสงฺกิลิฏฺฐึ” ธรรมชาติที่ไม่เศร้าหมอง เปนข้าศึกแก่สิ่งที่เศร้าหมอง “อิจฺจาทินิ” คำที่เปนปฏิปักษ์แก่ชื่อแห่งสังขตธรรมเปนต้นนี้เปนชื่อแห่งนิพพาน

ก็ทุกขนิโรธอริยสัจนี้ มีอุเทศแลนิเทศบมิได้สมกัน ในอุเทศ

แสดงอีกนัยว่า “ทุกฺขนิโรโธ”. ดับแห่งทุกข์ ทุกข์ดับไม่เหลือดังนี้ ครั้นในนิเทศตรัสแสดงออกว่า “ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ” ดับสนิทโดยไม่เหลือ ด้วยปราศย้อมแห่งตัณหานั้นนั่นและ เปนทุกข-นิโรโธ ความดับทุกข์ดังนี้

ปรารภคำต่างกันในอุเทศนิเทศนั้น ท่านพรรณนาว่า “เหตุนิโรเธน ผลนิโรโธ” ผลจะดับก็ด้วยดับแห่งเหตุ เหตุดับเมื่อใดผลก็ย่อมดับไปเมื่อนั้น ท่านผู้บำเพ็ญเพียรหวังจะดับทุกข์ที่เปนผลเล่า ก็ต้องปฏิบัติติดด้วยเหตุ จึงเปนมรรคาที่จะดับทุกข์อันเปนผลได้ ถ้าไปเพียรในผลคือจะมละจะตัดแต่ทุกข์นั้นก็ใช่มรรคาที่จะให้ดับได้ ต่อมาปฏิบัติในเหตุคิดดับตัณหาสละละวางตัณหาให้สิ้นให้พินาศ จึงเปนผู้ดำเนิรชอบในที่จะให้ทุกข์ดับไปนั้น ตัณหาเปนเหตุ ทุกข์คืออุปาทานขันธ์เปนผล ตัณหาผู้เหตุนั้นเปนปหาตัพพะธรรม ผู้ปฏิบัติบำเพ็ญเพียรจะพึงละเสียด้วยทัสสนะแลภาวนา ฝ่ายทุกข์ผู้ผลนั้น เปนเนวทัสสเนนนะภาวนาย-ปหาตัพพะธรรม ส่วนวิบากส่วนอุปปัตติภพ ใช่ธรรมที่จะพึงละได้ด้วยทัสสนะแลภาวนา

เมื่อตัณหาผู้เหตุนั้น อันสัตว์ทั้งหลายยังละเสียมิได้เพียงใดแล้ว ทุกข์มีชาติทุกข์เปนต้น ก็ย่อมเกิดเปนผลบมิได้ขาดบมิได้หมดลง แม้สัตว์จะไม่ปรารถนาไม่ประสงค์ต่อความบังเกิดเปนต้นดังนั้น ก็มิเปนตามปราถนาแห่งสัตว์ เมื่อสัตว์จะปราถนาหยากจะมิให้เกิดให้แก่เปนต้น ก็มิได้สมความปราถนา เพราะเหตุตัณหาซึ่งเปนต้นเหตุนั้นยังละเสียไม่ได้ ความปราถนามิสมหวังนั้น ก็เปนยัมปีจฉันลภติทุกข์อิจฉิตาลาภ

ทุกข์ เพราะบมิได้ปฏิบัติในเหตุ ไปรำพึงร่ำถึงแต่ทุกข์เปนผลเท่านั้น เมื่อมาปฏิบัติในเหตุให้ตัณหาดับสูญพินาศสิ้น ละเสียขาดแล้ว ดำเนิรเข้ามรรคานี้ จะร้องร่ำถึงทุกข์ฤาจะไม่รำพันถึงก็ดี ทุกข์นั้นก็ดับไปโดยปรกติตน เพราะดับแห่งตัณหาซึ่งเปนเหตุนั้น อาศัยเหตุซึ่งว่าผลจะดับด้วยดับแห่งเหตุ เหตุดับแล้วผลจึ่งจะดับฉนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าซึ่งเปนบรมสุคต ได้ทรงดำเนิรในมัชฌิมาปฏิปทาละตัณหาให้สิ้นแลบรรลุอมฤตยบท ด้วยพระสยัมภูญาณก่อนกว่าสัตว์ทั้งหลาย พระองค์จึงทรงแสดงความดับแห่งผลด้วยดับแห่งเหตุนั้น เมื่อตรัสอุเทศเปนความดับแห่งผลแล้ว ครั้นในนิเทศทรงแสดงความดับแห่งตัณหาผู้เหตุนั้น ว่าเปนทุกขนิโรธความดับทุกข์ซึ่งเปนผลด้วยประการฉนี้

“เหตุนิโรธา ผลนิโรธวเสเนตๆ นิทิสิตวา” สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงทุกขนิโรธอริยสัจออกโดยตามความดับผล เพราะดับแห่งเหตุฉนี้แล้ว ลำดับนั้นตัณหาทั้งปวงที่พระอริยมรรคตัดขาดแล้วมาถึงพระนิพพานแล้ว ถึงซึ่งอันไม่เปนไปนั้น เมื่อยังเปนไปอยู่ในจิตต์ของสัตว์ทั้งหลาย ๆ ยังละเสียมิได้นั้น มีความบังเกิดแลตั้งลงมั่นในวัตถุทั้งหลายเหล่าใด พระองค์ได้ทรงแสดงแล้วในนิเทศแห่งสมุทัยอริยสัจ “ตตฺเถว อภาวํ ทสฺเสตุ” พระองค์จะทรงแสดงซึ่งความที่แห่งตัณหานั้นและ ไม่มีในวัตถุที่เกิดที่ตั้งลงมั่นเหล่านั้นนั่นและมิใช่ณที่อื่น เมื่อบังเกิดแลตั้งมั่นณวัตถุใดแล้ว เมื่อละเสียเล่าก็ละเสียในที่นั้น กระทำมิให้มีมิให้ตั้งลงมั่นในที่นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “สาโข ปเนสา ภิกฺขเว ตณฺหา” ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็แลตัณหานั้นนั่น “กตฺถ ปหิยฺย-

มานา ปหิยฺยติ” เมื่อละเลี่ยณที่ใด จึงเปนอันบุคคลนั้นละเลี่ยได้ “กตฺถ นิรุชฺฌมานา นิรุชฺฌติ” เมื่อดับณที่ใดจึงดับสนิท เมื่อจะดับไปไม่พ้น ย่อมดับไปณที่ไหนเล่า ทรงวิสัชนาว่า “ยํ โลเก ปิยรูปํ สาตรูปํ” สิ่งใดวัตถุอารมณ์ใด เปนของรักของจืดของสนิทใจในโลก “เอตฺเถสา ตณฺหา” ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเลี่ย ก็ย่อมละเลี่ยในวัตถุอารมณ์นั้น เมื่อจะดับไปก็ย่อมดับไปณวัตถุอารมณ์ที่ได้บังเกิดได้ตั้งลงมั่นนั้น “กิญฺจ โลเก ปิยรูปํ สาตรูปํ” ก็อไรเล่าเปนของจืดของสนิทใจในโลก พระองค์ตรัสถามฉนี้แล้ว จึงตรัสจำแนกวัตถุ ๖๐ ทัศเปนที่เกิดที่ตั้งลงมั่นนั้นหมวดละ ๖ ประการ ๆ วิตถารเหมือนในสมุทัยอริยสัจ ได้เนื้อความสังเขปว่า ตัณหานั้นเมื่อเกิดขึ้นแลตั้งลงมั่นณวัตถุอารมณ์ใด จึงเจริญทวีมากก่อให้เกิดทุกข์ เมื่อบุคคลจะละเลี่ยเล่า ก็ละเลี่ยที่วัตถุที่อารมณ์นั้น เมื่อจะดับก็ดับที่วัตถุแลอารมณ์นั้น ผูกที่ไหนแก้ที่นั้น เกี่ยวณที่ใดปลดเลี่ยจากที่นั้น ๆ ดังนี้ ตัณหานั้นจึงดับสนิทเปนนิรินธนะพินาศ บุคคลผู้บำเพ็ญเพียรละเลี่ยได้ขาด บมิได้ก่อให้เกิดทุกข์คืออุปาทานขันธ์ต่อไปอีกได้

พระอรรถกถาจารย์เจ้าแสดงอุปมาในคำนั้นว่า “ยถา ปุริโส เขตฺเต ชาตํ ติตฺติลาวุวลฺลิ ทิสฺวา” บุรุษชาวนาได้เห็นเครือน้ำเต้าขมที่นาแห่งตนแล้ว พึงสาวไปตามเถาถึงมูลรากแล้วตัดเลี่ยซึ่งรากแห่งเครือน้ำเต้าขมนั้นจับเดิมแต่ยอด “สา อนุปุพฺเพน มิลายิตฺวา” เครือน้ำเต้าขมนั้น ก็จะพึงเหี่ยวแห้งเข้าทุกเพลาราตรีกาลตามลำดับแล้ว ก็จะพึงสาบสูญถึงซึ่งไม่มีบัญญัติ “ตโต วุจฺเจยฺย” แต่นั้นคำคนก็จะ

พึงกล่าวเจรจาถึงเครื่องน้ำเต้าขมนั้นว่า “ตสฺมิ เขตฺเต นิรุทฺธา ปหีนา” น้ำเต้าขมในนานั้นดับไปแล้ว เจ้าของนาละทิ้งถอนไปเสียแล้วจากนานั้น ข้อนี้อุปมาฉันใด ตัณหาที่ยึดอยู่เป็นไปในวัตถุมีจักษุเป็นต้น ประหนึ่งน้ำเต้าขมงอกเจริญในนาฉันนั้น ตัณหานั้นอันพระอรหัตตะมรรคตัดรากเสียฉันนั้นแล้ว “เอวํ คตา ปน” มีมูลรากอันพระอรหัตตะมรรคตัดเสียให้ขาดแล้ว มาถึงพระนิพพานอาศรัยพระนิพพานแล้ว ย่อมถึงซึ่งความไม่เป็นไปในวัตถุมีจักษุเป็นต้น อันเป็นที่เกิดที่ตั้งลงมั่นเป็นไปเนือง ๆ อยู่แต่กาลก่อนนั้น “เอวํ คตา ปน” ก็ตัณหานั้นถึงความไม่เป็นไปอย่างนี้แล้ว ย่อมไม่ปรากฏในวัตถุที่เกิดมีจักษุเป็นต้นเหล่านั้น ประหนึ่งเครื่องน้ำเต้าขมอันมิได้ปรากฏในนา มีอุปมัยฉันนั้น

“ยถา” อีกอุปมาหนึ่งว่า ราชบุรุษนำเอาหมู่โจรมาจากดง แล้วพึงฆ่าเสียที่พระทวารด้านทักษิณแห่งพระนคร แต่นั้นไปคำคนก็จะพึงกล่าวเจรจาถึงโจรกับดงที่อยู่ว่า “อฏวิยํ โจรา มตา” โจรทั้งหลายในดงตายเสียแล้ว ดังนี้บ้าง ข้อนี้ฉันใด ตัณหาในวัตถุวิสัยมีจักษุเป็นต้น เหมือนกับหมู่โจรในดง ตัณหานั้นเพราะเหตุที่มาถึงพระนิพพานแล้ว ดับไปแล้ว “นิพฺพาเน นิรุทฺธา” จะชื่อว่าดับไปแล้วที่พระนิพพานท่านผู้ทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ละเสียแล้วที่พระนิพพาน ประหนึ่งหมู่โจรที่นายโจรฆาฏฆ่าให้ม้วยมรณ์เสียแล้วที่ประตูทิศทักษิณ ตายเสียแล้วที่ประตูทิศทักษิณ “เอวํ นิรุทฺธา ปน” ก็ตัณหานั้น ดับอย่างนี้แล้ว ย่อมไม่ปรากฏในวัตถุวิสัยมีจักษุเป็นต้น ที่เป็นที่บังเกิดที่ตั้งลงมั่นอยู่แต่เดิมเหล่านั้น ประหนึ่งหมู่โจรที่นายโจรฆาฏฆ่าเสียแล้วไม่ปรากฏ ไม่

มีผู้ใดจะเห็นในดงที่อาศรัยอยู่แต่เดิม มีอุปมัยฉันนั้น

"ตสฺมา" เหตุการณดังนั้น สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จะทรงแสดงซึ่งความที่แห่งตัณหานั้น ดับไปในวัตถุวิสัยมีจักษุเปนต้นนั้นนั่นนั่นและ มีใช่ในที่อื่น จึงตรัสพิจวัตถุ ๖๐ ทัศนั้นขึ้นแสดง ซึ่งความที่แห่งตัณหานั้นดับไปในวัตถุวิสัยมีจักษุเปนต้นนั้น

ในนิเทศแห่งทุกขนิโรธอริยสัจ พิศดารดังในสมุทัยอริยสัจนิเทศนั้นว่า "จกฺขุ โลเก นิยรูปฺ สาตรูปฺ โสตฺ ฯ ฆานฺ ฯ ชิวฺหา ฯ กาโย ฯ มโน โลเก นิยรูปฺ สาตรูปฺ" จักษุ โสต ฆาน ชิวหา กาย ใจ ส่วนอายตนะภายใน ๖ ประการนี้ ล้วนเปนของรักของจิดของสนิทใจในโลกละอย่าง ๆ "เอตฺเถสา ตณฺหา" ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียย่อมละเสียที่ในอายตนะภายในทั้ง ๖ ประการนี้ ตัณหานั้นเมื่อดับก็ย่อมดับที่ในอายตนะภายในทั้ง ๖ ประการนี้ รูปเสียงกลิ่นรสโผฏฐัพพธรรม ๖ อายตนะภายนอกนี้ ที่เปนอารมณ์ฉะเพาะของอายตนะภายในทั้ง ๖ นั้นก็ดี วิญญาณในจักษุ ในโสต ในฆาน ในชิวหา ในกาย ในภวังคมโนธาตุเปนวิญญาณกาย ๖ อย่างนี้ก็ดี อายตนะภายในกับอายตนะภายนอกกับวิญญาณพร้อมกันเข้า ได้ชื่อผัสสเปนจักษุสัมผัส โสต ฆาน ชิวหา กาย มโนสัมผัสทั้ง ๖ ผัสสกายนี้ก็ดี เวทนาความเสวยอารมณ์ เกิดแต่สัมผัสทั้ง ๖ ได้ชื่อตามแดนเกิดว่า จกฺขุสมฺผสฺสชา โสต ฆาน ชิวหา กาย มโนสัมผัสสชาทั้ง ๖ เวทนากายนี้ก็ดี สัญญาความจำไว้ได้ ที่ยึดในอารมณ์ทั้ง ๖ มีชื่อตามโคจรว่า รูปสัญญา สัทท คันธ รส โผฏฐัพพะ ธัมม สัญญา

ทั้ง ๖ สัญญากายนิกดี สัญเจตนาความคิดอ่านต่อจิตต์ ในอารมณ์
ทั้ง ๖ มีชื่อตามวิสัยว่า รูปสญเจตนา สทฺท คนฺธ รส โผฏ.ฐ์พฺพ
ธมฺม สัญเจตนาทั้ง ๖ เจตนากายนิกดี ความดำฤษณาใน ๖ อารมณ์
มีชื่อตามที่เห็นอยู่ว่า รูปตณฺหา สทฺท คนฺธ รส โผฏฐ์พฺพ ธมฺม
ตัณหาทั้ง ๖ ตัณหากายนิกดี วิตกความตริกตั้งจิตต์ลงใน ๖ อารมณ์
นั้น มีชื่อตามที่ยึดว่า รูปวิตก สทฺท คนฺธ รส โผฏฐ์พฺพ ธมฺม
วิตกทั้ง ๖ อย่างนิกดี วิจารความที่จิตต์เข้าตามเคล้าใน ๖ อารมณ์นั้น
มีชื่อตามที่เปนอาธารว่า รูปวิจาร สัทท คันธ รส โผฏฐัพพ
ธัมม วิจารทั้ง ๖ อย่างนิกดี ก็ล้วนเปนของรักของจืดของสนิทใจใน
โลกละอย่าง ๆ ดังอายตนะภายในทั้ง ๖ นั้น “เอตฺเถสา ตณฺหา”
ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสีย ย่อมละที่มีรูปมีอายตนะภายนอกเปน
ต้นนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับไปที่มีอายตนะภายนอกเปนต้น เหล่า
มีรูปสาตรูปนั้น อันเปนที่บังเกิดเปนที่ตั้งลงมั่นแห่งตัณหานั้นนั่นและ
มิใช่จะละเสียแลดับไปณที่อื่น นอกจากนั้นมิได้มี อายตนะภายนอก
ทั้ง ๖ สิ่งมีรูปเปนต้นก็ดี วิญญาณทั้ง ๖ หมู่มีจักษุวิญญาณเปนต้น
ก็ดี ผัสส ๖ หมู่มีจักษุสัมผัสเปนต้นก็ดี เวทนาทั้ง ๖ เหล่า มีจักษุ
สัมผัสสชาเวทนาเปนต้นก็ดี สัญญาทั้ง ๖ หมู่มีรูปสัญญาเปนต้นก็ดี
เจตนาทั้ง ๖หมู่มีรูปสัญเจตนาเปนต้นก็ดี ตัณหาทั้ง ๖ หมู่มีรูปตัณหา
เปนต้นก็ดี วิตก ๖ ประการมีรูปวิตกเปนต้นก็ดี วิจาร ๖ อย่างมีรูป
วิจารเปนต้นก็ดี เหล่านั้นล้วนเปนของรักของจืดสนิทใจในโลกละ
อย่าง ๆ “เอตฺเถสา ตณฺหา” ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียย่อมละใน

วัตถุที่รักเหล่านี้ เมื่อจะดับก็ย่อมในวัตถุที่รักเหล่านี้ มิใช่ในที่อื่นนอกจากบียรูปสาตรูปนั้น ๆ เลย “รูปา สทฺทา คนฺธา รสา โผฏฺฐพฺพา ธมฺมา โลเก บียรูปํ สาตรูปํ” อายตนะภายนอกแลวิญญาณแลผัสสแลเวทนาแลสัญญาแลสัญเจตนา แลตัณหาแลวิตกแลวิจารซึ่งจำแนกหมู่ละ ๖ อย่าง ๆ เหล่านี้ ก็ล้วนเปน บียรูปสาตรูปละสิ่ง ๆ ในโลก “เอตฺเถสา ตณฺหา” ตัณหานั้นอันผู้ทำนิพพานให้แจ้ง ย่อมละได้ในบียรูปสาตรูปนั้น ไม่ละนอกจากบียรูปสาตรูปนั้นเลย “เอวํ นิทฺทิสิตฺวา สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงแสดงทุกขนิโรธอริยสัจออกโดยวิตถาร ด้วยนิเทศวารนี้แล้ว จึงตรัสนิคมเปนปฏินิเทศว่า “อิทํ อุจฺจติ ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจํ“ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมเปนที่ดับสนิทไม่เหลือแห่งตัณหา ดังแสดงมานี้

เราผู้พระตถาคตกล่าวว่า อริยสัจคือทุกขนิโรธความดับทุกข์ธรรมเปนที่ดับสนิทแห่งทุกข์ โดยไม่เหลือ พินาศไปดังเพลิงดับสนิทสิ้นเชื้อแล้วฉะนั้น

เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้

ที่ ๔ มัคคอริยสัจจ

ตัตถ ปน ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสจฺจํ อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค ฯ เสยฺยถีทํ ฯ สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสงฺกปฺโป สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมาอาชีโว สมฺมาวายาโม สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ ฯ

อนุสนธิ ฯ มา ฯ บัดนี้จะได้วิสัชนาในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจที่ครบ ๔ ตามเทศนานัย ก็แลอริยสัจที่ครบ ๔ นี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงโดยสังเขปด้วยอุเทศวารก็มี นิเทศวารก็มี ดังในธัมมจักกัปปวัตตะนะสูตรเปนต้น ทรงแสดงโดยพิสดารด้วยอุเทศวารก็มี นิเทศวารก็มี ปฏินิเทศวารก็มี ดังในมหาสติปัฏฐานสูตร แลสัจจวิภังค์ในอภิธัมม์ จะได้วิสัชนาโดยนัยอันมาในสัจจวิภังค์ในอภิธรรม

ดำเนิรความว่า สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงทุกขนิโรธอริยสัจที่ ๓ จบแล้ว จึ่งทรงแสดงอริยสัจที่ ๔ ยกอุเทศขึ้นปุจฉาว่าอริยสัจของจริงของพระอริยเจ้า คือ ปฏิปทาทางให้ถึงความดับทุกข์ไม่เหลือนั้น เปนไฉน เปนธรรมหมู่ใดเล่า

ทรงวิสัชนาว่า มรรคาหนทางมีองค์ ๘ เปนอริยไปจากข้าศึก อันนี้นั่นแลเปนอริยสัจ คือ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ทางให้ถึงความดับทุกข์โดยไม่เหลือ

องค์อวัยวะทั้ง ๘ นี้เปนอย่างไร คือ ธรรมอันใด ๆ บ้าง

องค์อวัยวะทั้ง ๙ อย่างนั้น สัมมาทิฏฐิ คือ ปัญญาเห็นชอบ ๑ สัมมาสังกัปปะ ดำริห์ชอบ ๑ สัมมาวาจา วิรัติเปนเครื่องเจรจาชอบ ๑ สัมมากัมมันตะ วิรัติเปนเครื่องทำชอบ ๑ สัมมาอาชีวะ ชีวิตโวทานธรรมเปนเครื่องอาศรัยเปนอยู่ชอบ ๑ สัมมาวายามะ พยายามชอบ ๑ สัมมาสติ ระลึกชอบ ๑ สัมมาสมาธิ ตั้งจิตต์เสมอชอบ ๑ อันองค์อวัยวะ ๘ ประการนั้น ความในนิเทศสังเขปแต่เท่านี้

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสองค์ทั้ง ๘ โดยสรูปฉนี้แล้ว จึงทรงแสดงนิเทศองค์ทั้ง ๘ นั้นโดยลำดับ ตรัสเปนกเถตุกามยตาปุจฉาถามว่า สัมมาทิฏฐิ ปัญญาเห็นชอบนั้นเปนไฉน

ทรงวิสัชนาโดยธัมมาทิฏฐานเทศนาว่า ปัญญาอันรู้ในทุกข์ ปัญญาอันรู้ในเหตุเครื่องเกิดทุกข์ขึ้นพร้อม ปัญญาอันรู้ในความดับทุกข์โดยไม่เหลือ ปัญญาอันรู้ในข้อปฏิบัติ ที่ให้สัตว์ถึงความดับทุกข์ไม่เหลือ ปัญญาหยั่งรู้ในสัจจทั้ง ๔ นี้ อันเราผู้พระตถาคตย่อมกล่าวว่าสัมมาทิฏฐิ

ในองค์ที่ ๒ ตรัสถามว่า สัมมาสังกัปปะ ดำริห์ชอบเปนไฉนเล่า

ทรงวิสัชนาว่า ความดำริห์ความตริกในคุณ คือ จะออกเสียจากกาม ๑ ความดำริห์ความตริกในธรรมเปนข้าศึกแก่พยาบาท ๑ ความดำริห์ความตริกในธรรมเปนข้าศึกแก่วิหิงสา ๑ ความดำริห์นี้ เราผู้พระตถาคตย่อมกล่าวว่า สัมมาสังกัปปะ ดำริห์ชอบ

ในองค์ที่ ๓ พระองค์ตรัสถามว่า วาจาชอบเปนไฉนเล่า

ทรงวิสัชนาว่า วิรัติเปนเครื่องเว้นจากมุสาวาทคำเท็จ ๑ วิรัติ

เปนเครื่องเว้นจากวาจาส่อเสียดทำความรักให้สูญ ๑ วิรัติเปนเครื่องเว้นจากวาจาหยาบ ๑ วิรัติเปนเครื่องเว้นจากการบ่นรำพรรณเพ้อเจ้อโปรยประโยชน์เสีย ๑ วิรัติอันตกแต่งให้งามในวาจา ๔ อย่างนี้ เรา ผู้พระตถาคตย่อมกล่าวว่า สัมมาวาจา วาจาชอบเครื่องเจรจาชอบ

ในองค์ที่ ๔ ตรัสถามว่า การกายที่ชอบเปนไฉนเล่า

ทรงวิสัชนาว่า วิรัติเปนเครื่องเว้นจากอันให้ชีวิตสัตว์ตกล่วงไป๑ วิรัติเปนเครื่องเว้นจากอันเอาของที่เจ้าของไม่ได้ ให้ ๑ วิรัติเปนเครื่องเว้นจากอพรหมจริยะ กรรมเปนข้าศึกแก่พรหมจรรย์ แลกาเมสุมิจ-ฉาจารความประพฤติผิดในกามทั้งหลาย ๑ วิรัตินี้เราผู้พระตถาคตย่อมกล่าวว่า สัมมากัมมันตะ การกายชอบ

ในองค์ที่ ๕ พระองค์ตรัสถามว่า ธรรมเครื่องเลี้ยงชีวิตชอบเปนไฉนเล่า

ทรงวิสัชนาโดยบุคคลาธิฏฐานเทศนาว่า สาวกผู้อริยะในธรรมวินัยนี้ ละกายวจีวิการ เครื่องอาศรัยเปนอยู่ผิดเสีย ไม่ล่วงละเมิดประพฤติด้วยวาจา มาสำเร็จความเปนอยู่ความเลี้ยงชีพ ด้วยพยายามเครื่องอาศรัยเปนอยู่ที่ชอบปราศจากโทษ ธรรมเครื่องอาศรัยเปนอยู่นี้ เราผู้พระตถาคตย่อมกล่าวว่า สัมมาอาชีวะ ธรรมเครื่องอาศรัยเปนอยู่ชอบ

ในองค์ที่ ๖ ตรัสถามว่า พยายามชอบเปนไฉนเล่า

ทรงวิสัชนาว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เธอทำฉันทะความพอใจให้เกิดขึ้น พยายามปรารภเริ่มความเพียร ยกจิตต์ขึ้น ตั้งปธานวิริยะไว้

เพื่อจะไม่ให้ธรรมที่เปนบาปเปนอกุศลทั้งหลาย ที่ยังมิได้ มียังมิได้เกิด มิให้ มีมิให้เกิดขึ้นในสันดาน เปนกิจอย่าง ๑

ภิกษุให้ฉันทะเกิดขึ้น พยายามปรารภเริ่มความเพียร ยกจิตต์ขึ้นตั้งปธานวิริยะไว้ เพื่อจะมละเหล่าอกุศลบาปธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเสีย เปนกิจอย่าง ๑

แลตั้งปธานวิริยะไว้ เพื่อจะให้กุศลธรรมทั้งหลายอันยังไม่เกิดแล้วให้เกิดขึ้นตั้งขึ้นเปนกิจอย่าง ๑

แลตั้งปธานวิริยะไว้ เพื่อจะดำรงกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว เพื่อจะมิให้ฟั่นเฟือนฉิบหายเสีย เพื่อจะให้ไพบูลย์เต็มพิเศษ มิให้บกพร่อง เพื่อจะให้มีให้เจริญเติบใหญ่ เพื่อจะให้เต็มโดยรอบบริบรูณ์หนาแน่น เปนกิจอย่าง ๑

เจตสิกธรรมอันพยุงจิตต์ สำเร็จกิจ ๔ สถานอันนี้ เราผู้พระตถาคตย่อมกล่าวว่า สัมมาวายามะ พยายามชอบ

ในองค์ที่ ๗ ตรัสถามว่า ความระลึกชอบ กุศลเจตสิกเปนเครื่องระลึกชอบเปนไฉนเล่า

แล้วทรงวิสัชนาว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เธอพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ คือ กระทำความพิจารณากายเปนวิหารธรรมเครื่องอยู่ ผู้ตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ คือ กระทำความพิจารณาเวทนาเปนวิหารธรรมเครื่องอยู่ของตน เปนผู้ตามเห็นจิตต์ในจิตต์อยู่ คือ กระทำความพิจารณาจิตต์เปนวิหารธรรมเครื่องอยู่ของตน เปนผู้ตามเห็นธรรมเปนกุศลอกุศลในธรรมทั้งหลายที่เปนกุศลอกุศลอยู่ คือ กระทำ

ความพิจารณาธรรมที่เปนกุศลอกุศล เปนวิหารธรรมเครื่องอยู่ของตน มีความเพียรอันให้กิเลสเร่าร้อน รู้ทั่วพร้อมดำรงในสัมปชัญญะไม่หลง มีสติความระลึกประคับประคองใจมิให้ฟั้นเฟือน นำอภิชฌาแลโทมนัสส์ในโลกเสียให้พินาศ ความระลึกที่กำหนดกาย, จิตต์, เวทนา, ธรรม, เปนอารมณ์นี้ เราผู้พระตถาคตย่อมกล่าวว่า สัมมาสติ ระลึกชอบ

ในองค์ที่ ๗ ตรัสถามว่า ธรรมเปนเครื่องตั้งจิตต์อยู่เสมอชอบเปนไฉนเล่า

แล้วทรงวิสัชนาด้วยมหรคตรูปาวจรฌานทั้ง ๔ ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เธอสงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากธรรมเหล่าอกุศลแล้วเท่านี้ เธอเข้าไปถึงพร้อมบรรลุสำเร็จฌาน ความเพ่งเปนประถมที่แรกพร้อมวิตกพร้อมวิจาร มีปีติแลสุขเกิดแต่วิเวก ความสงัดจากนิวรณ์ ๕ นั้นแล้วแลอยู่ เธอบรรลุประถมฌานแล้วนั้น ต่อไปเพราะให้วิตกวิจารทั้ง ๒ สงบรำงับเสียได้โดยวิเศษ ก้าวล่วงภูมิต้นพ้นไป เข้าถึงพร้อมบรรลุทุติยฌานความเพ่งที่ ๒ เปนเครื่องผ่องใสจิตต์ พร้อมณภายในให้สมาธิเปนธรรมเอกอุทัยขึ้นแห่งจิตต์เจริญขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร มีปีติแลสุขเกิดแต่สมาธิแล้วแลอยู่ เธอผู้บรรลุทุติยฌานแล้วนั้น ต่อไปเพราะความหน่าย ความรำงับปีติได้ จึงเปนผู้อุเบกษามัธยัสถ์อยู่ด้วย เปนผู้ระลึกรู้ทั่วพร้อม บริบูรณ์ทั้งสติแลสัมปชัญญะด้วย เธอเสวยสุขด้วยกายด้วย อาศรัยคุณ คือ อุเบกษาแลสติสัมปชัญญะ แลความเสวยสุขไรเล่า เปนเหตุ พระอริยเจ้าทั้งหลายจึงมากล่าวสรรเสริญบุคคลผู้ล่วงภูมิที่ ๒ เสียได้ หยั่งเข้ายังภูมิที่ ๓ แล้วนั้นว่า ท่านผู้อุเบกษา

มัธยัสถ์มีสติอยู่เป็นสุขดังนี้ เธอนั้นเข้าไปบรรลุพร้อมสำเร็จตติยฌาน ความเพ่งที่ ๓ อันมีคุณอย่างนี้แล้วแลอยู่ เธอบรรลุตติยฌานแล้วนั้น ต่อไปเพราะละสุขได้ด้วย ละทุกข์ได้ด้วย เพราะความที่โสมนัสส์แล โทมนัสส์ทั้ง ๒ อัสดงค์ดับสนิทไปณกาลก่อนเทียว เธอเข้าไปบรรลุพร้อมสำเร็จฌานความเพ่งที่ ๔ ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข กอบด้วยความที่สติเป็นธรรมอันบริสุทธิ์ อันอุเบกษาหากให้เกิดแล้ว เธอบรรลุจตุตถฌานมีองค์ ๒ คือ อุเบกษาเอกัคคตานั้นแล้วแลอยู่ ธรรมที่ให้จิตต์ดำรงเสมอไม่ฟุ้งซ่าน ๔ อย่างนี้ เราผู้พระตถาคตย่อมกล่าวว่า สัมมาสมาธิ เครื่องให้จิตต์ดำรงเสมอเป็นสมาธิชอบ สมเด็จพระผู้มีพระภาค ทรงแสดงองค์มรรคทั้ง ๘ อย่างออกโดยนิเทสวาร ด้วยประการฉะนี้แล้ว ตรัสนิคมซ้ำว่า มรรคาไปจากข้าศึก มีองค์อวัยวะ ๘ อย่าง ด้วยองค์ที่แสดงออกพิสดารมานี้ เราผู้พระตถาคตย่อมกล่าวว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจของจริงของพระอริยเจ้า คือ ปฏิปทาเครื่องดำเนินที่ให้สัตว์ผู้ดำเนินผู้ปฏิบัติ ถึงความดับทุกข์ไม่เหลือเป็นอริยสัจอย่าง ๑ ที่ครบ ๔

แสดงความตามพระอรรถกถาว่า ความเห็นชอบ เป็นลักษณะ เครื่องหมายของสัมมาทิฏฐิ ความยกสัมปยุตตธรรม คือ จิตต์และเจตสิกที่เกิดพร้อมดับพร้อมด้วยตนขึ้นยังอารมณ์โดยชอบเป็นลักษณะของสัมมาสังกัปปะ ความกำหนดประคับประคองสัมปยุตตธรรมโดยชอบ เป็นลักษณะของสัมมาวาจา ความทำสัมปยุตตธรรมให้ตั้งขึ้นพร้อม เกิดขึ้นชอบ เป็นลักษณะของสัมมากัมมันตะ ความทำสัมปยุตต

ธรรมให้ผ่องใสชอบ เปนลักษณะของสัมมาอาชีวะ ความยกพยุงสัมป
ยุตตธรรมขึ้นจากโกสัชชะความเกียจคร้านโดยชอบ เปนลักษณะของ
สัมมาวายามะ ความเข้าไปตั้งอยู่ชอบในอารมณ์ เปนลักษณะของ
สัมมาสติ ความตั้งไว้เสมอ สกดสัมปยุตตธรรมไว้ในอารมณ์โดย
ชอบเปนลักษณะของสัมมาสมาธิ

ในองค์มรรคทั้งหลายเหล่านั้น องค์มรรคอัน ๑ ๆ มีกิจ
ละ ๓ ๆ คือว่าสัมมาทิฏฐิ ย่อมละมิจฉาทิฏฐิความเห็นผิดกับกิเลส
อื่นที่เปนข้าศึกแก่ตน เปนกิจอัน ๑ ทำนิโรธ คือ พระนิพพานเปน
อารมณ์เปนกิจอัน ๑ ย่อมเห็นสัมปยุตตธรรม เพราะไม่หลงด้วย
อำนาจที่เบ่าโมหะ ความหลงอันบีดนิโรธนั้นเสีย เปนกิจอัน ๑ แม้
องค์มรรคทั้งหลายมีสัมมาสังกัปปะเปนต้น ก็ย่อมละส่วนผิดมีมิจฉา
สังกัปปะความดำริห์ผิดเปนต้น เปนกิจอัน ๑ ๆ แลทำนิโรธเปน
อารมณ์ เปนกิจอัน ๑ ๆ เหมือนกันอย่างนั้น

ก็แต่กิจที่ ๓ แปลกอยู่ดังนี้ สัมมาสังกัปปะ ย่อมยกสหชาต
ธรรม คือ จิตต์แลเจตสิกที่เกิดพร้อมกับด้วยตนขึ้นยังอารมณ์ สัมมา
วาจา ย่อมกำหนดประคับประคองสหชาตธรรมโดยชอบ สัมมา
กัมมันตะ ย่อมให้สหชาตธรรมตั้งขึ้นพร้อมชอบ สัมมาอาชีวะ ย่อม
ทำสหชาตธรรมให้ผ่องใสชอบ สัมมาวายามะ ย่อมยกพยุงสหชาต
ธรรมขึ้นจากความเกียจคร้านโดยชอบ สัมมาสติ ย่อมให้สหชาตธรรม
เข้าไปตั้งอยู่ในอารมณ์โดยชอบ สัมมาสมาธิ ย่อมตั้งสหชาตธรรม
ไว้ณอารมณ์อันเดียวโดยชอบ อันนี้เปนกิจอัน ๑ ๆ ขององค์มรรค

นั้น ๆ

อนึ่งสัมมาทิฏฐินั้น ในบุพพภาคกาลเปนส่วนก่อนแต่โลกุตตรมรรคจะเกิด ย่อมมีขณะต่าง ๆ กัน มีอารมณ์ต่าง ๆ กัน ในกาลคราวขณะมรรคมีขณะอันเดียว มีอารมณ์อันเดียว

ก็แต่โดยกิจได้ชื่อเปน ๔ คือ ชื่อว่าความหยั่งรู้ทุกข์ ๑ หยั่งรู้ทุกขสมุทัย ๑ .หยั่งรู้ทุกขนิโรธ ๑ หยั่งรู้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ๑ แม้องค์ทั้งหลายมีสัมมาสังกัปปะเปนต้นเล่า ในกาลบุพพภาคเบื้องต้นก็ย่อมมีลักขณะต่าง ๆ กัน มีอารมณ์ต่าง ๆ กัน ในขณะมรรคมีขณะอันเดียว มีอารมณ์อันเดียว ในองค์มรรคทั้งหลายเหล่านั้น สัมมาสังกัปปะ โดยกิจได้ชื่อเปน ๓ คือ เนกขัมมสังกัปปะ อพยาปาทสังกัปปะ .อวิหิงสาสังกัปปะ องค์มรรค ๓ มีสัมมาวาจาเปนต้น ในบุพพภาคกาลก่อน มีขณะต่าง ๆ กัน แลเปนวิรัติบ้าง เปนธรรมมีเจตนาเปนต้นบ้าง แต่ในขณะมรรคเปนวิรัติอย่างเดียว สัมมาวายามะ สัมมาสติ ๒ นี้ โดยกิจ ได้ชื่อเปน ๔ คือ สัมมัปปธาน ๔ สติปัฏฐาน ๔ ก็แต่สัมมาสมาธิ แม้ในกาลเปนบุพพภาคแลขณะมรรคคงอยู่เปนสัมมาสมาธิอย่างเดียว

ในธรรมเปนองค์มรรคทั้งหลาย ๘ เหล่านี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสัมมาทิฏฐิก่อน เพราะเปนธรรมมีอุปการะมากแก่กุลบุตรผู้ปฏิบัติเพื่อจะถึงทับได้พระนฤพาน ด้วยว่าสัมมาทิฏฐินี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคกล่าวว่า ปัญญาปโชตะ ประทีป คือ ปัญญา แลปัญญาสัตถะ ศัสตรา คือ ปัญญา เพราะเหตุนั้นพระโยคาวจร เบ่ามืดคือ

อวิชชาเสี่ย แลประหารโจร คือ กิเลสเสี่ย ด้วยสัมมาทิฏฐิ คือ วิปัสสนาญาณ ณกาลเปนบุพพภาคเบื้องต้น ย่อมถึงพระนฤพานโดยความเกษม ด้วยเหตุนั้น จึงกล่าวว่าสมเด็จพระผู้มีพระภาค ทรงแสดงสัมมาทิฏฐิก่อน เพราะเปนธรรมมีอุปการะมาก แก่กุลบุตรผู้ปฏิบัติเพื่อจะถึงทับได้พระนฤพาน ก็แลสัมมาสังกัปปะมีอุปการะมากแก่สัมมาทิฏฐินั้น เพราะเหตุนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาค จึงตรัสในลำดับสัมมาทิฏฐิ เหมือนอย่างช่างเงินผู้ชำนาญในการดูเงิน พลิกกหาปณะไปด้วยมือ แลดูด้วยจักษุอยู่ ย่อมรู้ว่ากหาปณะนี้โกง กหาปณะนี้แท้ฉันใด แม้กุลบุตรณกาลบุพพภาคเบื้องต้น ย่อมตริก ๆ นึกรำพึงด้วยวิตก แลดูด้วยวิปัสสนาปัญญาอยู่ ย่อมรู้ว่าธรรมทั้งหลายเหล่านี้เปนกามาวจร ธรรมทั้งหลายเหล่านี้เปนรูปาวจรเปนต้นเหมือนกันฉะนั้น ด้วยเหตุนั้นจึงกล่าวว่า สัมมาสังกัปปะ มีอุปการะมากแก่สัมมาทิฏฐิ เพราะเหตุนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาค จึงได้ตรัสในลำดับแห่งสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะนั้น มีอุปการะมากแก่สัมมาทิฏฐิฉันใด ก็มีอุปการะมากแม้แก่สัมมาวาจา เหมือนกันอย่างนั้น สมดังพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า บุทคลตริกก่อนจึงเปล่งวาจาออกณภายหลัง เพราะเหตุนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาค จึงได้ตรัสสัมมาวาจาในลำดับสัมมาสังกัปปะ

ก็แลชนทั้งหลายจัดด้วยวาจาดังนี้ก่อนว่า เราทั้งหลายจะทำสิ่งนี้ ๆ แล้วจึงประกอบการงานทั้งหลายในโลก ด้วยเหตุนี้ วาจาก็มีอุปการะแก่การงานที่จะทำด้วยกาย เพราะเหตุนี้ สมเด็จพระมีพระภาค

จึงทรงแสดงสัมมากัมมันตะในลำดับสัมมาวาจา

อาชีวมัฏฐกศีล ศีลมีอาชีวะเปนที่ครบ ๘ ย่อมบริบูรณ์แก่กุลบุตรผู้ละวจีทุจจริต ๔ ประการ แลกายทุจจริต ๓ ประการเสีย บำเพ็ญสุจริต ๒ ประการให้บริบูรณ์นั่นเทียว ศีลนั้นไม่บริบูรณ์แก่ชนนอกนี้ เพราะเหตุใด เพราะเหตุนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาค จึงทรงแสดงสัมมาอาชีวะ ณลำดับแห่งสัมมากัมมันตะ กุลบุตรผู้มีอาชีวะความเลี้ยงชีพอันบริสุทธิ์อย่างนี้แล้ว ไม่ควรจะทำความยินดีอยู่ว่าอาชีวะของเราบริสุทธิ์แล้วเท่านั้น แล้วเปนผู้ประมาทอยู่ ควรจะปรารภความเพียรในอิริยาบถทั้งปวงโดยแท้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคประสงค์จะทรงแสดงความข้อนี้ จึงได้ทรงแสดงสัมมาวายามะ ในลำดับสัมมาอาชีวะต่อไป แม้กุลบุตรผู้ปรารภความเพียรแล้ว จะพึงทำสติให้ดำรงอยู่ด้วยดีในวัตถุทั้งหลาย ๔ มีกายเปนต้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคประสงค์จะทรงแสดงความข้อนี้ จึงได้ทรงแสดงสัมมาสติในลำดับสัมมาวายามะ ก็แสสติดำรงอยู่แล้วด้วยดีดังนี้ ย่อมองอาจแสวงหาคติของธรรมทั้งหลายที่เปนอุปการะแลไม่เปนอุปการะแก่สมาธิ แล้วจึงตั้งจิตต์ลงเสมอ สกดจิตต์ในอารมณ์ที่ให้เกิดเอกัคคตาได้ เพราะเหตุนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาค จึงทรงแสดงสัมมาสมาธิในลำดับสัมมาสติ ปราชญ์ผู้ปรีชาพึงรู้ลำดับโดยนัยนี้แล

สมเด็จพระผู้มีพระภาค ทรงแสดงมรรคโดยเปนโลกิยะแลโลกุตตระดังนี้ ก็แลในมรรคที่เปนโลกิยะ องค์มรรคทั้งปวงทำอารมณ์ทั้ง ๖ อันใดอันหนึ่งเปนอารมณ์ตามสมควร ก็แต่ในโลกุตตรมรรค

องค์มรรคทั้งปวงทำพระนิพพานอย่างเดียวเปนอารมณ์ เปนไปขณะเดียวกันดังนี้ "ปญฺญาจกฺขุ" จักษุ คือ ปัญญา ทำพระนฤพานเปนอารมณ์ ถอนสมุทัยธรรมเปนเครื่องเกิดทุกข์ คือ อวิชชาเสีย ของอริยสาวกผู้ปฏิบัติ เพื่อตรัสรู้สัจจะของจริงนี้ ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ ความที่ยกจิตต์ขึ้นยังนิพพาน บทที่สัมปยุตตด้วยสัมมาทิฏฐินั้น แลถอนความดำริห์ผิด ๓ อย่างเสีย ของอริยสาวกผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิแล้วอย่างนั้น นี้ชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ วิรัตความเว้นจากวาจาผิดที่สัมปยุตตด้วยสัมมาทิฏฐินั้นแล ถอนวจีทุจริต ๔ ประการเสีย ของอริยสาวกผู้เห็นอยู่ด้วย วิตกอยู่ด้วยอย่างนั้น นี้ชื่อว่าสัมมาวาจา วิรัตความเว้นจากกายทุจริต ๓ ประการ ที่สัมปยุตตด้วยสัมมาทิฏฐินั้น แลตัดการงานผิดเสีย ของอริยสาวกผู้เว้นอยู่อย่างนั้น นี้ชื่อว่าสัมมากัมมันตะ วิรัตความเว้นจากมิจฉาชีพซึ่งเปนความผ่องใส วาจาแลกัมมันตการงานทั้งหลายนั้น แลสัมปยุตด้วยสัมมาทิฏฐินั้น ตัดมิจฉาชีพมีการหลอกลวงเปนต้นเสีย ของอริยสาวกนั้น นี้ชื่อว่าสัมมาอาชีวะ ความปรารภความเพียรที่ทำอกุศลที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น แลละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วแลทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น แลให้กุศลที่เกิดแล้วตั้งอยู่ ๔ กิจนี้ให้สำเร็จที่สมควรแก่อริยสาวกนั้น แลสัมปยุตตด้วยสัมมาทิฏฐินั้น แลตัดโกสัชชะความเกียจคร้านเสียอันใด ของอริยสาวกผู้ดำรงอยู่ในศีลภูมิคือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะนั้น ความปรารภความเพียรนี้ชื่อว่าสัมมาวายามะ การที่จิตต์ไม่เคลื่อนหลงที่ทำอนุปัสสนา ๔ มีกายานุปัสสนาเปนต้น ในวัตถุมีกายเปนต้นให้สำเร็จ ที่สัมปยุตด้วย

สัมมาทิฏฐินั้น แลสลัดมิจฉาสติเสียอันใด ของอริยสาวกผู้พยายาม
อย่างนั้น สติความไม่เคลื่อนหลง นี้ชื่อว่าสัมมาสติ ความที่จิตต์มี
อารมณ์อันเดียว ที่สัมปยุตตด้วยสัมมาทิฏฐินั้น แลถอนมิจฉาสมาธิ
เสีย ของอริยสาวกผู้กอบด้วยความรักษาจิตต์ อันสติไม่มีธรรมอื่น
ยิ่งกว่า จัดแล้วด้วยดีดังนี้ นี้ชื่อว่าสัมมาสมาธิ รวมธรรม ๘ ประการ
นั้นแล ชื่อว่าอริยอัฏฐังคิกมรรค เปนโลกุตตระข้ามขึ้นจากโลก ความ
ประชุมธรรม ๘ ประการนี้แลชื่อว่ามรรค เพราะเปนมรรคาทางพระ
นฤพาน อนึ่งชื่อมรรคเพราะอันบุทคลผู้ต้องการด้วยพระนฤพาน ย่อม
แสวงหาพระนฤพาน อนึ่งเพราะทำกิเลสทั้งหลายให้ถึงมรณภาพไปอยู่
จึ่งชื่อว่ามรรค เรียกว่าอัฏฐังคิกมรรค เพราะเปนมรรคามีองค์อวัยวะ ๘
ดจเสนามีองค์ ๔ แลดนตรีมีองค์ ๕ แลเรียกว่าอริยมรรค เพราะเปน
มรรคาไกลจากกิเลสทั้งหลาย อันมรรคนั้น ๆ จะพึงประหาน เพราะ
ทำบุทคลให้เปนอริยะ แลเพราะกระทำให้ได้อริยผล

ก็แลอริยาษฎางคิกมรรคนั้นเปนมัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติมีเปน
ท่ามกลางไม่เข้าไปใกล้ส่วนผิดอันลามก ๒ คือ กามสุขัลลิกานุโยคแล
อัตตะกิลมถานุโยค กระทำจักษุกระทำปัญญา ความเห็นความรู้แก่กุล
บุตรผู้ดำเนิร แลเปนไปเพื่อความระงับอกุศลทุจจริต แลเปนไปเพื่อความ
รู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อความดับกิเลส แลเปนยอดของสังขตธรรม
ทั้งปวง สมดังพุทธภาษิตตรัสไว้ในอัคคัปปสาทสูตรว่า ธรรมทั้งหลาย
เท่าใดซึ่งเปนสังขตธรรมอันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อริยาษฎางคิกมรรค
เราผู้ตถาคตย่อมกล่าวว่า เปนยอดของสังขตธรรมทั้งหลายเหล่านั้น

294.304
102 ส 246 พพ น.33ม. 16744

ก็แลอริยาษฎางคิกมรรคซึ่งเปนโลกุตตระนั้น เปนอกุปปธรรม ไม่รู้กำเริบ ถ้าเปนโสดาปัตติมรรคเกิดขึ้นที่แรกไซ้ ย่อมตัดสักกายทิฏฐิวิจิกิจฉาสีลัพพัตตปรามาสซึ่งเปนสังโยชน์ ๓ แลตัดกิเลสทั้งหลายอื่น ที่ตั้งอยู่ในที่อันเดียวกับสังโยชน์ ๓ นั้น ขาดเปนนิรินทนพินาศด้วยประการทั้งปวง ไม่กลับเกิดใหม่ได้ ถ้าเปนสกิทาคามิมรรคเกิดขึ้นเปนที่ครบ ๒ ไซ้ ย่อมทำราคะโทสะโมหะซึ่งเปนอกุศลมูลให้เบาบางมีกำลังน้อย แลทำกิเลสทั้งหลายที่ตั้งอยู่ในที่เดียวกับอกุศลมูลนั้นให้เบาบางไปด้วย ถ้าเปนอนาคามิมรรคเกิดขึ้นเปนที่ครบ ๓ ไซ้ ย่อมตัดกามฉันท์ความกำหนัดยินดีในกามคุณ แลพยาบาทความปองร้ายซึ่งเปนส่วนโอรัมภาคิยสังโยชน์ เหลืออยู่จากสังโยชน์ ๓ ที่ประถมมรรคตัดขาดแล้วนั้นให้ขาด กับทั้งกิเลสทั้งหลายที่ตั้งอยู่ในที่อันเดียวกับด้วยกามฉันท์พยาบาทนั้น ให้ขาดไปด้วยประการทั้งปวงด้วย ถ้าเปนอรหัตตมรรคเกิดขึ้นเปนที่ครบ ๔ ไซ้ ย่อมตัดอุทธัมภาคิยสังโยชน์ ๕ คือ รูปราค อรูปราค มานะ อุทธัจจะ อวิชชา แลสรรพอานุสัยสรรพกิเลสทั้งปวง ให้ขาดสิ้นด้วยประการทั้งปวง แม้กิเลสที่ไปพร้อมกับจิตต์ก็ไม่เหลือเลย อริยมรรคทั้ง ๔ นั้น ตัดสรรพสังโยชน์สรรพกิเลสให้ขาดในขณะจิตต์อันเดียว ๆ สังโยชน์กิเลสเหล่าใด ที่อริยมรรคนั้น ๆ ตัดขาดแล้วละได้แล้ว ก็เปนอันขาดที่เดียว ไม่กลับมาเกิดได้อีกในกาลบางที่บางคาบ เพราะเหตุนั้น อริยาษฎางคิกมรรคจึงเปนยอดกว่าสรรพสังขตธรรมทั้งปวง

ก็แลอริยมรรคนั้น เปนมรรคาอันดีกว่าสรรพมรรคาทั้งปวง สม

ดังภาษิตอัศฎกฉันท์ว่า “มคฺคานฏฺฐงฺคิโก เสฏฺโฐ” ความว่าอริยมรรคประดับด้วยองค์อวัยวะ ๘ ประการ วิเศษกว่ามรรคาทั้งหลาย ซึ่งเปนทางสัญจรของสัตวอันจะไปยังทิศต่าง ๆ แลคติต่าง ๆ

ก็แลโลกุตตรมรรคนั้นกับทั้งโลกิยมรรคนั้น นี้แลชื่อว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ข้อปฏิบัติไปยังธรรมที่ดับทุกข์ ให้สัตว์ถึงที่ดับทุกข์ไม่เหลือ เปนอริยสัจของจริงอันบริสุทธิ์ไปจากข้าศึก เปนของพระอริยเจ้า

ก็แลอริยมรรคนั้นเปนอวิชชา เปนจรณด้วย เพราะสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สงเคราะห์ด้วยวิชชา ธรรมอันเศษ ๖ ประการสงเคราะห์ด้วยจรณ อนึ่งเปนสมถะด้วย วิปัสสนาด้วย เพราะสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ ๒ สงเคราะห์ด้วยวิปัสสนา ยานเครื่องไป คือวิปัสสนาธรรมอันเศษ ๖ ประการ สงเคราะห์ด้วยสมถะ ยานเครื่องไป คือ สมถะ

อนึ่งสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สงเคราะห์ด้วยปัญญาขันธ์แลด้วยอธิปัญญาสิกขา สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สงเคราะห์ด้วยสีลขันธ์แลด้วยอธิสีลสิกขา สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สงเคราะห์ด้วยสมาธิขันธ์แลด้วยอธิจิตตสิกขา เพราะเหตุนั้น อริยมรรคนั้นจึงเปนไตรขันธ์กองศีลสมาธิปัญญา ๓ แลเปนไตรสิกขา อริยสาวกมาตามพร้อมด้วยอริยมรรคไรเล่า จึงเปนผู้พร้อมแล้วด้วยวิชชาปัญญาความรู้แจ้งดังจักษุ แลจรณะเครื่องเดินดังเท้าดุจบุคคลผู้สัญจรเดินทางปรกติ พร้อมด้วยจักษุสามารถในการเห็นแลพร้อมด้วยเท้าสามารถในการเดินไป อริยสาวกท่านเว้นส่วน ๒ คือ

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

กามสุขัลลิกานุโยคด้วยวิปัสสนายาน แลอัตตกิลมถานุโยคด้วยสมถะยาน ดำเนิรไปใต่ไปยังมัชฌิมาปฏิปทาทางกลาง ทำลายกองโมหะด้วยปัญญาขันธ์ ทำลายกองโทสะด้วยสีลขันธ์ ทำลายกองโลภะด้วยสมาธิขันธ์ ถึงปัญญาสัมปทาด้วยอธิปัญญาสิกขา ถึงสีลสัมปทาด้วยอธิสีลสิกขา ถึงสมาธิสัมปทาด้วยอธิจิตตสิกขา ถึงสมบัติ ๓ ดังนี้ แล้วจึงทำพระนฤพานซึ่งเปนมฤตยธรรมให้แจ้ง แลเปนผู้ก้าวลงยังอริยภูมิ คือ สัมมัตตนิยาม อันวิจิตรด้วยธรรมรตนะ คือ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ อันงามในเบื้องต้นแลท่ามกลางแลที่สุด

ก็แลทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ๔ อริยสัจนี้ มีนัยดังวิสัชนามาแล้วนี้ เปนพยากตวัตถุ พยากตบัญหาสมเด็จพระผู้มีพระภาค ทรงพยากรณ์ยืนยันแสดงไว้ในที่นั้น ๆ เพราะเปนธรรมอันประโยชน์ตั้งอยู่พร้อมแล้ว ประกอบด้วยประโยชน์เปนเบื้องต้นพรหมจรรย์ แลเปนไปเพื่อนิพพิทา ความเบื่อหน่ายทุกข์ แลเพื่อวิราคะความปราศย้อม แลเปนไปเพื่อดับไม่เหลือ แลเปนไปเพื่อระงับแลเพื่อรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้พร้อม แลเปนไปเพราะความดับกิเลสดับทุกข์ แลเปนที่ตั้งความเลื่อมใสของปริกขกชนบัณฑิตยชาติปราชญ์ผู้ปรีชา เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้

โรงพิมพ์พระจันทร์
ท่าพระจันทร์
พระนคร

๑๕. ๑๒. ๗๐